

FRA HELLIG HALL TIL SUPERMARKED

Apoteket i det 19. og 20. Århundre

av

Sylvi Nina Aldin Thune

Veileder Nigel Morgan

**Hovedfagsoppgave i kunsthistorie
Ved UIO, IFIKK
vår 2007**

Tegning: Morten Finnby

THE DELIVERY OF MANY SERVICES IS INTERCONNECTED WITH ASPECTS OF THE ENVIRONMENT AND ESPECIALLY WITH THE NATURE OF DESIGN AND ARCHITECTURE. IN CERTAIN CASES THE SERVICE CANNOT BE RECEIVED IN AN INAPPROPRIATE PHYSICAL AND SOCIAL CONTEXT - PART OF THE "SERVICE", PART OF WHAT IS CONSUMED, IS IN EFFECT THE CONTEXT. URRY, JOHN, THE TOURIST GAZE, LEISURE AND TRAVEL IN CONTEMPORARY SOCIETIES, LONDON 1993 s.72

Innhold

Kap. 1 Innledning	5
Presentasjon av oppgavens tema	5
Tematisk avgrensning	7
Arbeidsmetode	8
Kap. 2 Teoretisk og historisk grunnlag	11
Forskningshistorie	11
Christian Norberg-Schulzs arkitekturteori	13
Byggeoppgaven	14
Fysisk kontroll	15
Funksjonell ramme	15
Sosialt miljø	15
Kulturell symbolisering	16
Lovverket i apoteket	16
Arkitekten og byggherren	18
Historisk bakgrunn	19
Apotekets offisin	21
Kap. 3 Det klassiske europeiske apotek	25
Nyklassisisme	25
Apotekets interiør	27
Billedmotiver	28
Gudemotiver	29
Asklepios og Hygiea	29
Fortellinger om Asklepios	31
Asklepiosbildet i antikken	32
Medisinplantene i bildene	35
Tempelet	36
Kulten	37
Tempelsøvn	38
Votivgaver	38
Andre personer i apotekikonografien	39
Hippokrates og Galen	40
SS. Cosmas og Damian	42
Finnes det en sammenheng?	44
Mirakuløs helbredelse i kirker	44
Votivgaver og ”medisin” fra helgener	45
Den uidentifiserte helgenen i legekappellet i Santa Maria Antiqua, Roma	47
Bilder i apotekene på 17- og 1800-tallet	48
Urter	48
Bakgrunn for bruken av urtemotiv i apotekene	49
Dioskorides	50
Senere urtesamlinger	51
Kloster og apotekerhager	52
Apotek med plantemotiv	53
Apoteket i Silos kloster	53
Apoteketekniske motiver	54
Røros apotek	55
Apotekenes navn og emblemer	55
Forskjellige apoteknavn	56
Skilter og emblemer	57
Dyresymboler	58
Bruk av dyr i kunst	58
Tekster som beskriver dyr	59
Antikke tekster	59
Pliny	60
Aelian	60

Physiologus og Bestiarier.....	60
Kosmologi.....	61
Skapelsesberetninger	61
Encyklopediske tekster	64
Farmasihistoriske tekster	65
Tidsskriftartikler.....	65
Dyr og fugler.....	66
Svane.....	66
Løve	66
Ørn	67
Elefant	67
Hjort.....	67
Dyrefremstillinger i andre sammenhenger	67
Byggeoppgaven: det klassiske europeiske apotek.....	69
Svaneapoteket Ålesund.....	71
Kap. 4 Mot en ny tid	73
Arkitektkonkurransen i 1942.....	74
Om ”Clavis”:	77
Om ”Recipe”	77
Om ”Non omnibus aegris eadem auxilia conveniunt” :.....	77
Det moderne amerikanske apotek på 1940-tallet.....	78
Planlegging og innredning av apotek.....	78
Apoteket i 1960 –årene	78
Konkurransens betydning.....	79
Apoteket i 1970 og 1980-årene	80
Kritikk mot apotekutsalgene.....	80
En revitalisering av apoteklokalet.....	81
Apoteker og Arkitekt	81
Fra faghandel til supermarked	82
En ny byggeoppgave.....	82
Merkevarebygging	83
Fra butikk til shoppingsenter	83
Supermarked	83
Kjedekonsept.....	84
Profilering.....	84
Nye symboler.....	84
Apotekkjeder.....	85
Apokjeden.....	85
Vitusapotekene.....	85
Alliance Unichem.....	85
Slutten på en epoke?	86
Kap. 5 Oppsummering kommentarer.....	87
Sammendrag	89
Upubliserte kilder	90
Elektroniske ressurser	90
Informanter	90
Litteratur	91

Appendix 1	104
Rundskriv fra Sosialdepartementet 29 juni 1914, Endret ved rundskriv 24 mai 1938	104
21.juni 1963.	105
Rundskriv a.nr.14/63 fra Sosialdepartementet om ikrafttredelsen av apotekloven m.v. Jfr.res. 4.okt.1963:..	106
Lovsamlinger med gammel apoteklovgivning	106
LOV 2000-06-02 nr 39: Lov om apotek (apotekloven).	106
Forskrift om apotek (apotekforskriften) – del 1 06.09.2000 (høringsnotat).....	106
Bildeliste:	114

Kap. 1 Innledning

Å komme inn i Svaneapoteket i Oslo er som å oppleve et bilde av farmasiens historie. Tar en seg tid til å sette seg ned på benken og se nøyer opp i taket og på interiøret, får en følelsen av at dette er en hellig hall, eller et bilde av farmasiens tempel. Gudene er tilstede i Asklepios' og Hygiea' skikkelser. Innholdet i medisinen vises i bilder av potente medisinske planter som valmue og revebjelle og rundt slynger det seg vinløv, som viser til den tiden da det også var vinkjeller i apoteket. Røde kors-symbolet er også representert, for å fortelle at den gang apoteket var nytt var det viktig å vise at dette var et moderne apotek. Det neste symbolet er svanen som viser til apotekets navn, Svaneapoteket. Idag er dette apoteket fredet, men om det vil være mulig å opprettholde drift i lokalet vil bare tiden vise. På Carl Berners plass i Oslo, litt tilbaketrukket i en gammel fabrikkbygning ligger Apoteket Carl Berner¹. Det flyttet inn i sine nåværende lokaler på 1990-tallet. På denne tiden var det en opprustning av en rekke apotek i Norge, og et av målene var å revitalisere den kulturen som var blitt utydelig i løpet av moderniseringen av apoteklokalene. Dette apoteket er derfor resultat av et godt samarbeid mellom apoteker og arkitekt der en har prøvd å gjøre publikumslokalet, Offisinet, representativt. Det er blitt karakterisert som "Ytterste eleganse med beskjedne midler" av professor Per Jonas Nordhagen under et besøk. Kontrasten er stor om en tar turen til f. eks. Manglerud apotek. Dette var det første apoteket som var laget etter et kjedekonsept som er blitt spredt ut over landet i årene etter tusenårsskiftet. I denne oppgaven vil byggeoppgaven, det å bygge et apotek bli undersøkt for å finne ut hvordan denne har utviklet seg og hvilke resultater det har for det ferdige Offisinet.

Presentasjon av oppgavens tema

Apoteket som kunsthistorisk område har vært lite undersøkt. Apoteklokalene kan ha vært noen av de første butikklokalene ble innredet for kjøp og salg. Det har inntil våre dager også foregått produksjon av legemidler både til den enkelte resept og til senere salg i apotekene. I løpet av de siste årene har det foregått en stor endring i en institusjon som i Norge har en historie tilbake til 1595 da den første apotekbevilling ble gitt til en apoteker i Bergen.

I vårt land har vi for øyeblikket tre apoteklokaler som er fredet, Svaneapoteket i Oslo, Svaneapoteket i Ålesund og Apoteket Bien i Bergen. Imidlertid er to av dem ikke lenger i bruk

¹ En del av apotekene har endret navn i løpet av de siste årene. I denne oppgaven brukes de navnene som var aktuelle da de ble besøkt og materiale samlet inn.

som apotek. De tilfredsstilte ikke dagens krav til effektivitet og inntjening, og utviklingen av handelsområder og kjøpesentre gjorde at beliggenheten ikke var den optimale.

De fleste apotek har inntil tusenårsskiftet vært tegnet av arkitekter i samarbeid med apotekerne som byggherre, men med strenge krav til bygningene og økonomi vedtatt av myndighetene. Rundt forrige århundreskifte ble flere apoteklokaler tegnet av en rekke kjente norske arkitekter, bl.a. Per Grieg, som tegnet både bygning og interiør for Nesttun Apotek². Men det ser ut som om utviklingen går mot kjedepotek med som innredes etter ulike kjedekonsept og en forflatning av dette området lik den som har funnet sted innen andre handelsvirksomheter. Den nye loven om eierskap av apotek slapp andre aktører enn farmasøyter inn på arenaen i 2001. Dermed var det fritt frem for dannelsen av store apotekkjeder med eiere blant annet fra dagligvarebransjen. Før denne omleggeingen hadde bare farmasøyter med universitetsutdannelse kunnet eie apotek. Derfor er det viktig å arbeide med materiale som ikke alltid er så gammelt, men som er i ferd med å bli historie.

Det kan se ut som at kunsthistorisk arbeid på dette feltet ikke har vært utført i større grad verken i Norge eller i andre land. Det er derfor vanskelig å finne tekster som omtaler apotek, og særlig tekster som primært er skrevet med apoteket som forskningsområde. Oppgaven blir da å behandle det en visuelt kan observere på en best mulig måte. Å besøke apotek og fotografere for å finne ut hva som er apoteklokalets særtrekk har krevd mye tid. Dette har vært mulig fordi Norges Apotekerforening har vært behjelpelig med stipendmidler som er blitt brukt til reiser i innland og utland. Det har vært av stor viktighet å kunne samle inn dette materialet, som kan gi et tverrsnitt av de apoteklokaler som på slutten av det 20. århundre var i full drift.

Hva er så et apoteklokale? Dette er et av de spørsmål som forhåpentligvis vil bli besvart i løpet av denne oppgaven. Det kan se ut som om folk har en kollektiv hukommelse om hvordan et apotek skal se ut, men at virkeligheten etter hvert ikke svarer til denne. De tegn og symboler en kan knytte til apoteket har en opprinnelse som er preget av vitenskap, religion, magi og mystikk. Denne dualiteten har vært en del av medikamentenes legende kraft, den såkalte placeboeffekten, en psykologisk effekt basert på troen på at et legemiddel skal virke. I løpet av de siste årene har apotekene gjennomgått en dynamisk utvikling som har vært med på å avmystifisere legemidlene. De er blant annet flyttet ut i selvvalg der publikum kan plukke dem selv uten at fagpersoner gir råd om bruk, noe som kan være med på å ufarliggjøre medikamentene. Dette kan være en av årsakene til oppblomstringen av helsekostforretninger og alternative behandlingsformer. En av oppgavens formål er å finne ut hvordan den ikonografien,

² Se Grung, T. 1997 *Arkitekt Per Grieg* s.28 og Lunde, T. 1996 *Funksjonalisten Per Grieg* s. 26

som har vært brukt i det europeiske apoteket, har vært, både når det gjelder billedsymboler og bygningsikonografi. Det andre målet er å beskrive den utviklingen som har foregått i det norske apoteket etter den andre verdenskrig og å finne ut hva som skjer med de ikonografiske elementene i løpet av denne prosessen.

For å finne ut av dette vil de forskjellige tiders definisjon av *byggeoppgaven* bli det sentrale. Byggeoppgaven kan, i følge Christian Norberg-Schulz ³, deles opp i fire poler som gjør det mulig å analysere de forskjellige tiders syn på hvilke verdier en legger vekt på i forbindelse med bygging. Dette vil bli brukt som hovedperspektiv i oppgaven. I tillegg vil det bli brukt teoretiske vinklinger, som kan være med på å belyse de forskjellige problemene som dukker opp under arbeidet.

Tematisk avgrensning

Å undersøke apoteklokalene kan bli en svært stor og vanskelig oppgave. Et av problemene er det rikelige materialet. I Norge var det inntil år 2000 nærmere 400 apotek i daglig drift. Det var derfor nødvendig å velge ut noen lokaler som kunne representere et gjennomsnitt av materialet. Det er en selvfølge å begynne med noen av de fredete lokalene så Svaneapotekene i Oslo og Ålesund var de første lokalene som ble plukket ut. Svaneapoteket i Bergen har spilt en svært sentral rolle i det norske apotekvesenet, da den første bevilling ble gitt til dette apoteket. Apoteket har også vært utsatt for endringer, samtidig som utviklingen hele tiden har vært godt dokumentert. Derfor er dette et naturlig valg. Ønsket var også å arbeide med nytt materiale, for å finne ut hvordan dette forholder seg til det gamle. I samarbeid med dem som i de senere år har stått for bygging og utvikling av den største delen av apotekene, ble det plukket ut åtte lokaler, fire som skulle representere utviklingen hos NAF gårdene AS, og fire som skulle vise utviklingen hos arkitektfirmaet Arch Uno AS. I løpet av arbeidet dukket de første kjedekonseptene opp, og det har derfor vært naturlig å ta disse med i undersøkelsen.

Dette er grunnmateriale som har vært undersøkt både i arkiver og med visuell observasjon samt fotografering.

For å se dette materialet i et større perspektiv har det blitt foretatt visuelle undersøkelser i en rekke land. I første rekke i Sverige, som har en rekke godt bevarte apotek i daglig bruk. I forbindelse med turer til vårt naboland er det også blitt sett på nye apotek uten at disse er blitt systematisk undersøkt. Det øvrige europeiske materialet har representanter fra Spania, Italia og Østerrike. Det europeiske materialet kan sees på som bakgrunnsmateriale, som har vært av

³Se Norberg – Schulz, 1967 *Intensjoner i arkitekturen* Spesielt kapittel 2. s103-125

avgjørende betydning for å forstå hva som er spesielt for apoteket, altså ”Hva apoteket er”, da her finnes mange godt bevarte apoteklokaler.

Det norske materialet er brukt for å belyse den andre problemstillingen om ”hvordan apoteket utvikler seg”, og om det finnes noe som kan peket tilbake på den unike farmasøytiske kulturen i de nye apotekene. Musealt materiale er blitt brukt i svært liten utstrekning, og da bare for å belyse ikonografiske innfallsvinkler. Dette fordi gjenstander som er flyttet til museum er i en kunstig frosset tilværelse og ikke kan si så mye om det miljø som de har vært en del av.

Arbeidsmetode

Å arbeide med et så lite utforsket materiale forutsetter en god del arbeid med visuell observasjon av de enkelte objektene. Før de norske apotekene ble besøkt, ble permer med arkivmateriale hos de ansvarlige firma gjennomgått, og tegninger, planer og byggebeskrivelser avfotografert. Det ble også lagt vekt på brev etc. som kunne si noe om hvordan aktørene definerte byggesakene. Men dette materialet var svært sparsomt. Det kan derfor se ut som om den største delen av slik kommunikasjon i byggesaker skjer muntlig mellom de berørte parter. Det neste steget var å besøke apotekene, snakke med de ansatte og fotografer. Det hadde vært ønskelig å snakke med apotekenes kunder for å finne ut hvordan de opplever lokalene, men det var i denne omgang ikke praktisk mulig.

Det har vært et stort arbeid å gå igjennom fotografiene for i ettertid å få oversikt over materialet. I den forbindelse har også planer og tegninger for lokalene blitt gjennomgått.⁴

Det europeiske materialet er stort sett blitt undersøkt ved hjelp av visuell observasjon og foto. De historiske apotekene i Firenze ble systematisk besøkt og fotografert etter et kart utarbeidet av den Internasjonale Farmasihistoriske forening.⁵ I Spania har en del blitt utvalgt av professor i farmasihistorie i Barcelona⁶, og en del er samlet i forbindelse med en tur på

⁴ Planer og tegninger av apotek er kopiert fra arkivmateriale hos Norges Apotekerforening og Arch Uno AS.

⁵ Kartet var en del av det materiale vi fikk utlevert i forbindelse med Den Internasjonale Farmasihistoriekongressen (International Congress for the History of Pharmacy <http://www.govi.de/iggp.htm>) i Firenze i 1999. Se også <http://galileo.imss.firenze.it/farmacie/indice.html>, her finnes hele katalogen over fredete apotekinteriør i Toscana. Vårt kart var utarbeidet på grunnlag av denne.

⁶ Forelesninger holdt av Professor Dr. Anna Maria Carmona-Cornet University of Barcelona, Spain (*FIP '95 Abstracts nr.88*) (*FIP '99 Abstracts nr HP-S-001*), byvandring i Barcelona og ekskursjon til apoteket i Santa Caterina hospitalet i Girona under FIP (International Pharmaceutical Federation <http://www.fip.org/>) kongressen i Barcelona i 1999.

pilegrimsveien i forbindelse med middelalderseminar ved UiO.⁷ I Wien ble en del lokaler besøkt etter anbefaling av farmasøyter interessert i farmasihistorie.⁸

Svenske farmasihistoriske apotek har blitt registret av Riksantikvarieämbetet og Statens historiska museer. Denne rapporten har derfor vært verdifull for å undersøke det svenske materialet.⁹

Det er lettere å få tillatelse til å fotografere i apotek som har en farmasihistorisk interesse, fordi de som arbeider der er svært stolte av sitt apotek. Derfor er det europeiske fotomaterialet stort sett fra eldre apotek. En annen grunn er at det har vært mindre vanlig med ombygginger i de sørlige landene, og det finnes derfor en rekke lokaler fra slutten av det 19. og begynnelsen av det 20. århundre.

Neste trinn har vært å studere farmasihistorie og billedverk som kan kaste nytt lys over materialet. Det er ønskelig å komme frem til en teoretisk vinkling som kan hjelpe til å gi svar på de aktuelle problemstillinger. Underveis har jeg hatt god hjelp av Heideggers kunstfilosofi som hjalp meg å avdekke nye sider av mitt stoff ved å se materiale på andre fenomenologiske måter. Denne teorien ble for abstrakt til å behandle stoffet på en god måte, og en tidlig Christian Norberg-Schulz, før han var påvirket av Heidegger, har vist seg å være et nyttig arbeidsredskap. Hans måte å analysere byggesaken på, med en deling mellom det fysiske miljø og det sosiale, kulturelle miljø gjorde at det var mulig å få et nytt perspektiv på materialet. Det er da mulig å se på forskjellige stadier i utviklingen av apotekbygningen og å undersøke hvordan en definerer byggeoppgaven. Er det de fysiske kravene eller de sosiale/ kulturelle spørsmålene som er avgjørende på de forskjellige tidspunktene.

Kapittel 2 vil gi en oversikt over den litteraturen som har vært gått igjennom for så å forklare de teoretiske vinklingene som er valgt. Kapittelet inneholder også noe historie.

Kapittel 3 tar utgangspunkt i Svaneapoteket i Oslo som er et meget godt bevart lokale fra 1890-tallet, og også unikt når det gjelder ikonografiske tema. Disse vil bli belyst og tolket så godt som det lar seg gjøre ut fra de teoretiske tilnærminger som er mulige.

Kapittel 4 forteller om den historiske utviklingen av byggeoppgaven i etterkrigstiden og frem til nåtiden.

⁷ Under turen besøkte vi bl.a. klosteret Silos som har et bevart apotekinteriør fra 1700-tallet.

⁸ FIP kongressen i Wien i 2000 hadde en egen farmasihistorisk del med besøk på apotek, museer og i Nasjonalbiblioteket i Wien, der vi bl.a. fikk se Dioskorides manuskript, guidet av østerrikske farmasøyter. Se også Thune, N. A. (2000). "Farmasihistorie på FIP." *Norges Apotekerforenings Tidsskrift*.

⁹ *Apotek i Sverige en kulturhistorisk inventering* Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer rapport nr.1, 1980

Kapittel 5 vil være en behandling av det som kommer frem i de andre kapitlene og et forsøk på å svare på *Hva et apotek er* og hvordan det utvikler seg med hensyn til dets kulturelle innhold.

Interiør i et apotek. Fra kampanilen ved Domkirken i Firenze

Kap. 2 Teoretisk og historisk grunnlag

Forskningshistorie

Målsetningen med denne oppgaven har vært å finne ut hva som er karakteristisk for apoteket, og hvordan dette viser seg i apoteklokalet eller offisinet som det kalles. Dette har gjort det nødvendig å studere grunnplaner, bilder og apoteklokaler i full drift. Ønsket var å studere levende miljø, både gamle og nye, for å se hvordan apotekets kultur er tilstede, og hvordan de spesielle apotekrelaterte arkitekturdeler og ikonografiske motiv viser tilbake til faget. Materialet inneholder derfor få farmasihistoriske objekter. Det er blitt foretatt besøk i 12 norske apotek med foregående studie av tegninger og arkivmateriale. Høsten 1999 ble det foretatt besøk i en rekke eldre apotek i Firenze, Siena og i Barcelona. I løpet av 2000 ble det foretatt flere reiser til apotek i Nord-Spania i forbindelse med en studietur langs Pilegrimsveien til Santiago de Compostella, og dessuten til Stockholm, Lund og Malmö, som har en rekke godt bevarte apotek som er besøkt. Wien ble besøkt i forbindelse med FIP, en internasjonal farmasikongress.¹⁰ Litteraturen kan deles i to grupper; Kunsthistorisk og historisk.

Det er svært vanskelig å finne relevant kunsthistorisk litteratur om apotekene. Det er skrevet små avsnitt i andre sammenhenger som f.eks. hos Tvinnereim i forbindelse med beskrivelse av Jugendarkitektur i Ålesund, hvor Svaneapoteket er et av eksemplene og behandles svært utfyllende. Men hensikten er å beskrive et eksempel på Ålesundsarkitekturen, ikke å behandle bygningen som et eksempel på apotekarkitektur.

I Sverige ble det i 1979 foretatt en registrering av hva som finnes av gamle, bevaringsverdige apoteklokaler. Dette var et samarbeid mellom riksantikvarämbetet og Apoteksbolaget, og hensikten var å få et overblikk over hva som skulle bevares og hvordan en skulle gå frem for å gjøre det.

Det danske materialet er behandlet i historikeren Bodil Haarmarks *"Apotekerkrugger og officiner, fra Barok til Skønvirke"*¹¹ der hennes doktoravhandling er grunnlagsmateriale. Formålet har vært *"at vise de mange smukke danske apoteksinteriører med deres standbeholdere af glas, træ og keramik fra barokken og frem til skønvirketiden omkring år 1900"*. For meg har billedmaterialet vært det viktigste, for verket behandler materialet utelukkende ut fra stilhistoriske kriterier.

¹⁰ En del av billedstoffet er samlet i en elektronisk base, *Farmasihistorie. Apotekbygninger i Norge og Europa*. se: <http://homepage.mac.com/nthune/farmasihistorie/Menu22.html>

¹¹ Bodil Haarmark, København 1995

Et praktverk er ”*Schöne alte Apotheken, Heilkunst. Aberglaube. Pharmazeutische Technik. Der Apotheker. Die Apotheke und ihre Einrichtung*”.¹² Her er det også billedmaterialet som er det viktigste med 500 bilder. Under arbeidet har jeg også funnet noen tidsskriftsartikler som omhandler apoteknavn og skilting som med sine fotnoter har vært viktig for å behandle dette tema.

De viktigste kildene har vært de to utgivelsene fra *Apotekerforeningen* ”*Et studium i farmasiens historie*”¹³ og ”*Apotek gjennom 100 år*”¹⁴ som har gitt den nødvendige historiske kunnskapen om apotek og apotekforhold i Norge. Jeg har også gjennomgått ”*Norges apotek og deres innehavere*”,¹⁵ et leksikalsk verk over alle norske apotek og deres historie. Verket er rikt når det gjelder personene som har vært apotekere, og det nevner alle betydelige ombygninger. De eldste delene er fattige på bilder av apoteksinteriører og grunnplaner, men det er tydelig at den utviklingen som fant sted etter krigen har vært interessant for forfatterne, for en rekke grunnplaner og ofte et interiørbilde tatt ute i offisinet viser den nye tiden. En annen kilde er ”*Bitre piller og sterke dråper, Norske apotek gjennom 400 år 1595 – 1995*”¹⁶ som ble utgitt av Norsk Farmasihistorisk Museum i forbindelse med Svaneapoteket i Bergen og profesjonens 400-års jubileum i 1995.

Det finnes en rekke apotekmonografier skrevet til jubileer etc. De fleste er personalhistorier hvor en ofte bare forteller at apoteket bygget om, eller flyttet, uten å vise tegninger eller bilder. Et unntak er monografien om Svaneapoteket i Oslo som har en kunsthistorisk beskrivelse av interiøret og en rekke bilder og tegninger.

En annen viktig kilde er ”*Norges Apotekerforenings tidsskrift*”. Jeg har hatt tilgang til de fleste av disse fra slutten av 80-tallet og helt frem til dags dato, og har i dette materialet funnet en rekke artikler som har vært med på å belyse materialet. Det har også vært mulig å skaffe eldre artikler når dette har vært nødvendig.

Av betydning har også prisoppgaven ”*Tre forslag til apotekinnredning*” fra 1943 vært. Den ble utgitt av Norsk farmaceutisk selskap og er de tre prisvinnernes forslag til ”*Innredningsplan for et middelstort norsk apotek efter nutidens krav*” som var tittelen på en prisoppgave som ble gitt i 1941. Dette er et unikt dokument som viser hvilken vilje det var til nytenkning og utvikling blant noen farmasøyer under krigen. Underveis i mitt arbeid ble den spesielt viktig fordi den viser en annen, ny måte å definere byggeoppgaven på.

¹² Günter Kallinich, Hamburg 1999

¹³ Nic. Aagaard Sverre Oslo 1982

¹⁴ Torud red. 1981

¹⁵ Brendel. Flood, Schei, Reizer, Oslo 1953-1988

¹⁶ Johannessen, Skeie Oslo 1995

At apotekets utforming var et viktig tema i 40-årene understrekes av boken ”*Det danske Apotek*”¹⁷ fra 1944, den ble til ved at noen danske farmasøyter reiste rundt for å gjøre opp status over de anlegg som var i bruk for så å foreslå endringer. Disse endringene er preget av den samme tidsånd som finnes i publiseringen av vinnerne i den norske priskonkurransen. Andre viktige trykte kilder er Apoteklovene og deres forarbeider.

En viktig del av farmasien er de utallige farmakopeer, lærebøker og et vell av skrifter fra antikken og frem til våre dager som er bevart og som er en viktig del av apotekenes kulturelle kapital.¹⁸ I disse manuskriptene er det også en rekke illustrasjoner som er blitt gjengitt i utallige utgaver. Mange av disse bøkene er bevart i forskjellige samlinger og biblioteker. En rik samling finnes hos Apotekbolaget i Stockholm, hvor det har vært mulig å få innsyn i en rekke sjeldne verk. Disse utgjør en viktig kunnskapskilde for å forstå ikonografien. Et fremtidig arbeid vil kunne være å arbeide nærmere med dette materialet for å få bedre oversikt over det.

Av den litteraturen som har vært tilgjengelig, har den historisk fortellende vært god og rikholdig, mens den kunsthistorisk behandlende litteraturen ikke har vært å oppdrive. Den kunsthistoriske behandlingen må derfor basere seg på teoretikere som ikke har skrevet om apoteket, men om andre emner som kan overføres på dette materialet.

Christian Norberg-Schulzs arkitekturteori

Doktoravhandlingen ”*Intensjoner i arkitekturen*”¹⁹ ble skrevet av Christian Norberg-Schulz med hensikt å finne en arkitekturteori som kunne brukes i forskjellige sammenhenger. Han ønsker ikke at teorien skal erstatte arkitekturopplevelsen, men gjøre den rikere og mer dypgående. Ifølge Norberg-Schulz er oppgaven til kunsthistorikeren å bruke arkitekturteorien til å beskrive enkeltverkene og det historiske forløpet. Analyse av det enkelte verket består i å beskrive det, analysere byggeoppgaven og det han kaller ”de semantiske relasjonene”. Han angir en rekke spesialundersøkelser man kan foreta. **Byggehistorien** er basert på dokumenter, bevarte tegninger og arkeologiske undersøkelser. **Monumentkronologi** er ikke bare en samling daterte byggverk, men også oppmålinger og fotografier. **Stilhistorien** viser hvordan

¹⁷ Arctander, Frederiksen, Nielsen København 1944

¹⁸ Som eksempel kan nevnes: Jackson, ”*The Victorian Chemist and Druggist*” som viser en del av de utensilier som har vært og er brukt i apoteket, Griffenhagen og Bogard, ”*History of drug Containers and their labels*”, som er en fin oversikt over krukker og glass, Ugolini, ”*I vasi da Farmacia nella collezione Bayer*” som viser et utvalg keramikk. Når det gjelder bilder og illustrasjoner og tittelblad i farmasøytiske verk er Hein og Borhardts bøker, Hagelins ”*Old and rare books on Materia Medica*”, Corvis, ”*L’officina Farmaceutica*” og Saginati, ”*Arte Farmaceutica e Pianta Medicinali*” viktige kilder. Ellers finnes en rekke verk fra antikken og oppover som kan kaste lys over apotekets idehistorie og være bakgrunnsmateriale for analyse.

stilene oppstår og hvordan de slites ut, og særlig interessant er overgangstidene.

Byggeteknikkens historie viser det karakteristiske ved de tekniske systemene, materialer, bearbeidingsmetoder og arbeidsgangen ved oppføring.

Byggeoppgavens historie har en spesielt sentral stilling som undersøkelsesobjekt fordi de sosiale og kulturelle forholdene som avspeiles i byggeoppgaven kan påvise sammenhenger mellom byggeoppgaver og kulturelle strukturer. **De semantiske relasjoners historie** tar for seg de vekslende former for symbolisering ned gjennom tidene. Norberg – Schulz mener at det kan være forsvarlig å bare behandle et av de historiske problemområdene når en har et stort materiale.²⁰

I denne oppgaven er det byggeoppgaven som er det viktigste undersøkelsesområdet. Det kan se ut som om aktørenes definisjon av byggeoppgaven i apotekene, om fokuset er på den sosiale kulturelle symboliseringen, eller om det er det praktiske som er viktigst, kan gi et bilde av den historiske utvikling som har foregått.

Byggeoppgaven

Arkitektens oppgave er å gi orden til en spesiell del av våre omgivelser, eller å kontrollere eller regulere forholdet mellom menneskene og deres omgivelser. Til enkelte tider har arkitekturen fremfor alt symbolisert kulturelle gjenstander, mens de praktiske har dominert andre perioder.

Grunnlaget for teorien er Gregor Paulssons inndeling i ”fysisk miljø” og ”symbolmiljø” slik det er gjort i hans verk ”Ny Stad”. Paulsson og hans arbeidsgruppe ønsket å utføre funksjonsanalyser av gjenstander, bygninger og miljøer.²¹ ”*De byggnader arkitekturhistorien sysslar med äro tomma, om inte på inventarier så på folk. Föremålens isolering måste brytas.*

Konstverkenes beskaffenhet förklarast först om man ser dem som delar av sociala fält”

Bygningens form bestemmes av dens sosiale og praktiske funksjon, mens bygningskroppen og planløsningen forklares av dens bruk – menneskenes bevegelser og behov, ifølge Paulsson.

Ifølge Norberg-Schulz får da bygningen mening når den sees som ledd i et symbolmiljø.

Arkitektens oppgave består ikke bare i å gi fysisk beskyttelse, men også å avbilde handlinger og sosiale strukturer, eller å vise en kulturell sammenheng. I vårt tilfelle viser dette symbolmiljøet seg i de arkitektoniske formene og i den billedmessige utsmykningen og i apotekets symboler. Et annet aspekt er hvorfor menneskene til en viss tid ser det som vesentlig å

¹⁹ ”*Intentions in Architecture*” 1965, norsk utgave 1967

²⁰ En annen måte å behandle dette på er Richard Krautheimers i ”*Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture*”. Her skisserer han en bygningsikonografi som er knyttet til de forskjellige bygningstypene.

løse de bestemte oppgavene. Noen ganger er fokus i byggeoppgaven på den kulturelle symboliseringen, andre ganger er det de mer praktiske løsningene som er avgjørende.

Fysisk kontroll

Den fysiske kontrollen befatter seg med bygningens forhold til omgivelsene. En skiller mellom kontroll av klima, lys, lyd, lukt etc. De fleste av disse faktorene er geografiske. Den fysiske kontrollen vil også være bestemmende for hva som betegnes som "regional egenart" ifølge Norberg-Schulz.

Funksjonell ramme

En bygningens utforming er bestemt av hva som skal foregå i den, hvordan bygningen skal brukes. Den er en praktisk ramme om disse handlingene. Undersøkelsen av funksjonenes rolle innen byggeoppgaven kan begynne med en klassifisering av alle de aktivitetene som skal foregå i en arkitektonisk ramme og hvor stor plass som kreves til dette. Funksjonene bestemmer ikke bare størrelsen på rommet, men også formen. I mitt materiale er det også tilpasninger til et gitt rom, og da vil denne delen av byggeoppgaven bestå i å tilpasse funksjonen til det gitte rommet.

Den funksjonelle faktoren har ned gjennom tidene spilt en vekslende rolle, og på samme tid kan en både peke på arkitektoniske helheter der den dominerer og andre der den spiller en underordnet rolle. Synet på hva som er funksjonelt vil også alltid forandre seg.

Sammen utgjør den fysiske kontrollen og den funksjonelle rammen det fysiske miljøet.

Sosialt miljø

Bygninger og bruksgjenstander er knyttet til bestemte sosiale situasjoner. Som utgangspunkt for dette kan vi ta utgangspunkt i sosial status og rollekarakter. Vanligvis har en i arkitekturhistorien brukt visse arkitekturformer i forbindelse med viktige sosiale institusjoner. Tårnet betegnet f. eks. kirken og rådhuset. Dette mener Norberg-Schulz ble borte i mellomkrigstidens funksjonalisme som bare anerkjente de fysiske funksjonene og unngikk alle forsøk på å symbolisere høyere gjenstander. En tok utgangspunkt i institusjonenes funksjonelle struktur, så et rådhus ble en festsal og mange kontorer. En arkitektur uten sosiale og kulturelle polgjenstander er bare mulig i en kortere overgangsperiode. Miljøet må bestå av meningsfylte bygninger tilpasset bestemte aktiviteter med en egnet arkitektonisk ramme. En må derfor gjøre den funksjonalistiske arkitekturen mer uttrykksfull.

²¹ Se Hans Pettersson *Gregor Paulsson och den konsthistoriska tolkningens problem*, Stockholm 1997.

Kulturell symbolisering

Kunsten uttrykker verdier, mens vitenskapen beskriver fakta. Kunst symboliserer kulturelle objekter. Om arkitektur skal være kunst, må den fylle denne oppgaven. Den må symbolisere kulturelle objekter, og i arkitekturhistorien har dette aspektet vært en viktig del av byggeoppgaven. Siden den sosiale symboliseringen er basert på felles verdier og symbolsystemer, er det opplagt at den kulturelle symboliseringen er nært knyttet til dannelsen av det sosiale miljø. I vårt tilfelle er det farmasihistorien og dens kulturelle objekter som er grunnlaget for dette. De arkitekturformene som ble dannet i apotekene, som fondvegg og skranke, hører også til det symbolske miljø. Disse dannet meningsfulle former som var med på å gi verdighet og identitet til apotekene.

Noen byggeoppgaver inneholder altså en dimensjon av kulturell symbolisering. Disse kulturelle formidlingsobjektene må bli konkretisert og kan da bli kulturelle tema som bidrar til å stadfeste arkitekturens status som kunst.

De fleste byggeoppgavene inneholder disse fire dimensjonene. Den fysiske kontrollen er sammenvevet med spesielle funksjoner, og disse funksjonene er resultat av sosiale årsaker som viser til eksistensen av kulturelle objekter.

Arkitekturhistorien viser at byggeoppgavene vanligvis har falt inn i to karakteristiske klasser: oppgaver som har en praktisk karakter og oppgaver hvor høyere objekter spiller en mer avgjørende rolle. Ved gjennomgang av byggeoppgaven som er knyttet til apoteket på forskjellige tidspunkter kan en bestemme hvilke av disse faktorene som er tilstede og i hvilken grad.

Lovverket i apoteket.

I den perioden som denne oppgaven omfatter har det vært fire apoteklover, og hvordan de utvikles og setter normer for apoteklokalet har betydning for hvordan byggeoppgaven blir definert.²² Hele tiden er lovverket med forskrifter blitt utredet og modernisert. I sin artikkel ”*Apoteksystem og apoteklovgivning*”²³ går Yngve Torud gjennom den historiske utviklingen frem til 1981. Han mener at helt fra det første apotek har apotekeren hatt en dualistisk stilling både som en helserådgiver og som handelsmann. Dette er noe som også er karakteristisk for

²² Relevante lovtekster fra 1914 finnes i Appendix 1. Her er også tatt med lenker til nåværende lovverk med forarbeider. Apotekene har hefter *Norsk Apoteklovgivning* utgitt av Norges Apotekerforening som hele tiden kommer i nye ajourførte utgaver og inneholder lover, forskrifter og andre bestemmelser av bindende karakter som angår apotekvesenet. Når det gjelder den tidlige historie er Yngve Toruds artikkel ”*Apoteksystem og apoteklovgivningen*” i *Apotek Farmasi gjennom 100 år* kildegrunnlaget. Her er også en del av lovtekstene gjengitt. S.210 –212.

dagens situasjon. Det første kongebrevet med apotekprivilegium i Norge ble gitt til Nicolaus de Freundt 13. desember 1595. Apotekprivilegier som før 1672 er gitt i brev til hver apoteker, utgjør det meste av det formelle grunnlaget for apotekvesenet på denne tiden. I 1672 fikk vi et nytt lovverk som gjaldt helt til 1909, ”Forordningen av 4. Desember 1672”. Den gjaldt både for Danmark og Norge, de første ti paragrafene for legene, mens paragrafene 11-30 var for apotekerne. Viktigst når det gjelder byggesakene er paragraf 26 som pålegger legene å visitere apotekene og apotekerne å la apoteket visitere.²⁴

Apoteklovkomitéen av 1892 kom med sin innstilling i 1898, og dette førte til en ny lov i 1909 som erstattet loven fra 1672. Det nye er forslag til en lov om drift av apotek. Loven fastholder offentlige legers rett til å inspisere apotekene, men forutsetter også at en annen enn legen kan inspisere apotekene. Dette er grunnlaget for apotekvisitatorens virksomhet. Når det gjaldt utviklingen av byggeoppgaven i apotek, er det nettopp visitatoren som påpeker behovet for forbedringer og endringer og som viker som en pådriver for å få forbedret anleggene. Interessant i vår sammenheng er også §6 ”*Førend noget nyt Apothek aabnes til Udsalg, skal det af Overøvrighedsdistriktets øverste Læge være visiteret og erkjendt at være i forsvarlig Stand*”²⁵. §34 gir pålegg om å erstatte ødelagte apotek ”*Naar et Apothek maatta afbrænde eller paa anden Maade vorde ødelagt, skal Apothekeren, under Bevillingens Fortabelse, inden et Aar have et nyt Apothek indrettet*”. På denne tiden var det ikke noen lovpåbud om hvordan et apotek skulle være innredet. Dette finner vi først i 1914. For første gang har en i et rundskriv fått detaljerte krav til hvordan et apoteklokale skal være.²⁶ Av bygningsmessige deler er spesielt skranken i offisinet nevnt, den har til hensikt å skille mellom publikumsdelen av lokalet og den delen som skal brukes til tilberedning av medisiner. Det er også bestemt at det skal være sitteplasser for publikum.

Den apoteklov som inntil 2001 var gjeldende ble vedtatt 21.juni 1963. Loven har flere ganger blitt supplert med rundskriv som har fulgt utviklingen av apoteklokalet og de nye problemstillingene som har dukket opp.

Den nåværende apoteklov viser på en rekke områder hvordan utviklingen av byggeoppgaven etterhvert blir til lov. Det revolusjonerende i denne loven er at det nå er blitt mulig å eie apotek uten å ha farmasøytisk embetseksamen.

²³ Se *Apotek Farmasi gjennom 100 år s. 201-241*.

²⁴ Se appendix 1

²⁵ *Indstilling fra en af Justitsdepartementet nedsat Komite til Behandling af Apothekvæsene. Afgiven under 1ste Mai 1898*

²⁶ Se appendix 1

For å vise hvor komplisert lovverket ser ut til å bli, og i hvor stor grad det bestemmer byggeoppgaven, velger jeg også å ta med forskriftene og deres merknader.²⁷ En av grunnene til alle disse detaljerte bestemmelsene kan være at adgangen for ikkefarmasøyter til å eie apotek svekker profesjonens påvirkning og overføring av verdier, og at en finner det nødvendig å videreføre denne kunnskapen i lovs form.

Denne gjennomgangen av lovverket viser hvordan det har utviklet seg i løpet av de siste 50 årene. Dette kan muligens være pga. utviklingen av den fysiske funksjonelle delen av byggeoppgaven. Det kan se ut til at den diskusjonen og de løsningene som blir valgt i neste omgang påvirker lovverket.

Arkitekten og byggherren

I sin bok *”Vägen till verket”* har Ulf Janson²⁸ studert selve utformingsarbeidet, hvordan forholdet er mellom arkitekt og byggherre og hvordan dette påvirker det ferdige resultatet. Janson mener at en utformingsoppgave ikke bare kan løses med støtte fra bestemte teorier, men også må betraktes som et unikt tilfelle hvor struktur og problemstilling innledningsvis er ubestemt. Utformingsprosessen er en vekselvirkning mellom fremstilling av utkast og utforskningsarbeide. En del av dette arbeidet foregår ved skisser som brukes til egen dialog for å utforske oppgaven, og til dialog med andre. Arkitekten har etterhvert opparbeidet seg et repertoire som inneholder både fortrolighet med yrkestradisjoner og aktuelle spørsmål, og de nye erfaringene og spesielle innsikter han har ervervet seg gjennom sin praksis. Arkitekten kan ha lært av et historisk eksempel eller han omtolker et mønster. En tradisjon inneholder de måtene en angriper oppgaven på og de grunnlag for vurderinger som er ens for en kulturkrets så lenge tradisjonene er levende, og selvsagt behøver vi ikke være den bevisst. Gjenkjennelse skjer spontant og uten at arkitekten kan gjøre rede for hvordan det går til. Han mener at det ferdige resultatet i en byggesak også er en følge av en vekselvirkning mellom engasjerte byggherrer med en idé og arkitekter med ambisjoner. Dette innebærer en vekselvirkning mellom prinsipper og grenser på den ene siden, og fleksibilitet og lydhørhet på den andre siden. Kundene har høye, og i visse tilfeller spesielle, kvalitetskrav. De har bevisst valgt en bestemt arkitekt, og begrunner sitt valg ut fra kunnskapene om arkitektens tidligere verk.

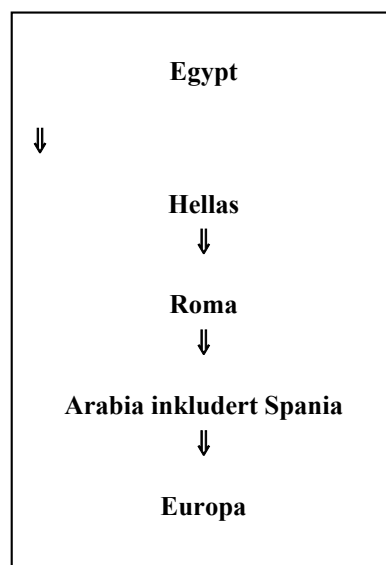
Observasjon i forbindelse med byggesaker viser at løsningen av enkelte deler av byggeoppgaven kommer frem gjennom dette ”ballspillet” mellom arkitekt og byggherre, og en god del av arkitektens forklaringer foregår gjennom samtale og skisser. Denne

²⁷ Finnes også i Appendix 1

kommunikasjonen har også vært viktig for å sikre overføring av kulturelle verdier fra fortid til nåtid og å få bearbeidet dem inn i nye apotekbygninger.

Historisk bakgrunn

Omsetning av noe som kan lege og lindre menneskers sykdommer har forekommet langt tilbake i historien. Utvikling av farmasien i den vestlige verden har vandret fra område til område, og tatt med seg impulser fra ulike land og kulturer. Arven fra antikken og alle de bøkene som ble skrevet da har vært viktig. Disse bøkene har blitt bevart og kopiert gjennom tidene, og danner en viktig kulturell basis for farmasi og medisin.

Farmasiens vandringer i den første tid

²⁸ Janson, Ulf *Vägen till verket, studier i arkitekt Jan Gezelius arbetsprosess*, Gøteborg 1998

Noen viktige hendelser i farmasien ²⁹

- 1237 før Kr. Antatt tidspunkt for Asklepios' død
- 525 Asklepios blir opphøyet til gud for medisinen
- 522 En medisinsk skole blir opprettet i Athen
- ca 460 –361 Hippokrates' liv og virke
- ca 14 –50 etter Kr. Tiberius Celsus, forfatter av de Medicina
- 23 - 37 Pliny den eldre, forfatter av Historia Naturalis
- ca 77 Pedanios Dioscorides, forfatter av De Materia Medici
- 130 - 201 Galens' liv og virke
- 303 Cosmas' og Damians Martyrium
- 528 Klosteret Monte Cassino blir grunnlagt
- 848 - 856 Første omtale av skolen i Salerno
- 1231 Skolen i Salerno utdanner leger og apotekere
- 1240 Frederik II på Sicilia lager et lovverk som skiller mellom medisin og farmasi.
- 1493 –1541 Paracelsus' liv og virke
- 1588 Første salgssted for medisin i Bergen³⁰
- 1595 (13des) Det første Apotekprivilegium blir gitt til Nicolaus de Freudt ved Svaneapoteket i Bergen av Christian IV
- 1628 Det første privilegiebrev til Baltzar Brabant for Svaneapoteket i Kristiania
- 1632 Apoteket får enerett til å holde vinkjeller i Kristiania
- 1672 Det er 7 apotek i Norge
- 1814 Tallet er steget til 24 apotek i Norge
- 1850 Norge har 45 apotek
- 1912 196 apotek i Norge
- 1923 236 apotek i Norge
- 1977 285 apotek i Norge
- 1995 348 apotek i Norge

²⁹ Følgende er basert på Bendler: *Great Moments in Pharmacy*. Det er ikke ment som noe annet enn noen glimt av farmasihistorien for å danne et bakteppe for oppgaven.

³⁰ Se Nic. Aagaard Sverre, s.84 (som også har nærmere årstall for opprettelsen av enkelte andre apotek i flere kapitler) Når det gjelder Norges første apotek, Svaneapoteket i Bergen, se også *Norges Apotek og deres innehavere* bind 1 s.66-67, Flood 1889 s.12.14 og Flood 1908 s.15-17. Johannessen, Skeie 1995 forteller gjennom hele sin historie hvor mange apotek det er i Norge, og dette viser når det er stor byggeaktivitet og rom for nytenkning.

- 1998 356 apotek i Norge
- 1999 364 apotek i Norge
- 2000 369 apotek i Norge
- 2001 433 apotek i Norge
- 2002 472 apotek i Norge
- 2003 491 apotek i Norge ³¹

Apotekets offisin

Det første offentlige apotek ble opprettet i Bagdad i det 8. århundre,³² men det var vanskelig å livnære seg bare på salg av medisiner, så vareutvalget besto også av parfymeartikler som f.eks. sandeltre. Her var mye av ”vestens visdom” samlet og antikke skrifter ble kopiert og oversatt med den største nøyaktighet. Kunnskapen om medisin og farmasi vandret tilbake til Europa gjennom Spania og via Sicilia. Grunnlaget for institusjonen apotek ble lagt i Palermo på Sicilia og i det universitetsmiljø som var i bl.a. Salerno på 1200-tallet der en fikk både lovverk og utdanning. Den lov som skapte den egentlig europeiske farmasi ble laget av keiser Fredrik II (1194-1250) i 1240, og gjaldt for kongerikene Neapel og Sicilia³³. Loven fastslår apotekervesenets funksjoner, og bruker betegnelsen apotek for forretninger hvor droger og bruksferdige legemidler selges og oppbevares. Edsvorne embetsmenn skulle visitere apotekene, som ikke måtte eies eller ledes av leger. Ved ed måtte apotekeren forplikte seg til å fremstille legemidler nøyaktig etter de anvisninger som var gitt av Salernoskolen. Det ble fastsatt offentlige medisinaltakster som apotekene måtte følge. Apotek måtte bare opprettes i de større byene.

Disse forordningene virket som forbilde for medisinallovgivningen i de sydlige og tysktalenede landene og senere i de nordiske. Etter dette spredte apoteket seg nordover og nådde Norge i det 16. århundre. I de fleste land var antallet apotekutsalg relativt lite i begynnelsen. Det kan se ut som om antallet apotek vokser når byene gjør det. Da vi i forbindelse med utstillingen Extractum i forbindelse med det norske apotekvesenets 400-årsjubileum satte apotekopprettelser i Bergen inn i en byutviklingsramme, så vi at opprettelsen av apotek fulgte byutviklingen. Apotekene var en av de institusjonene som ble først opprettet når byen vokste. I denne delen vil jeg beskrive bygningstypen apotek og dens historie.

³¹ Gjelder private apotek. Kilde: NAF Per 25.10.2003.

³² Sverre, s.29 Schmitz, s.266

³³ Se Nic. Aagaard Sverre; *Et studium av farmasiens historie*, s.34

Den bygningstypen, som er kjent fra kunsthistorien, som ligger nærmest apoteket er forretningen. Det spesielle med apoteket er varene som selges, og hvordan disse har satt sitt preg på lokalene. Lovverket, og det at apoteket blir besøkt av visitatorer med jevne mellomrom, som skal se at dette lovverket blir fulgt, er også avgjørende faktorer.

Ifølge Pevsner³⁴ har utviklingen av butikkinteriørene vært liten, og en kan ikke se så stor forskjell på butikker fra Trajans forum og butikkinteriør i Lorenzettis allegori over det gode styret i rådhuset i Siena. Når det gjelder apotekutsalgene kan det se ut som om utviklingen foregår i etapper. Apotekene var i middelalderens første tid meget primitivt utstyrt og holdt i alminnelighet til i utilfredstillende lokaler som f. eks. i boder ved torv, beferdede gater og broer. Forholdene bedret seg etterhvert og fra 1250 hadde alle legemiddelutvalg i Basel lokaler i hus. I løpet av tidsrommet 1500 - 1800 utviklet apotekene seg til institusjoner som har stor likhet med våre dagers apotek.³⁵

Overalt hørte apotekene til de fornemste og best vedlikeholdte utsalgslokalene på et sted. I det 16. århundre ble det alminnelig i Tyskland å anlegge apotek i dertil egnede bygninger. Det 16. århundrets tallrike “Destillierbücher”³⁶ m.m. var ofte forsynt med utmerkete illustrasjoner (tresnitt), som gjør det mulig til en viss grad å rekonstruere datidens apoteklokaler, utstyr og innredning. Apotektakster, visitasjonsprotokoller og takstdokumenter fra den samme perioden bidrar til å gjøre bildet mer fullstendig.

Fra det 17. århundre foreligger forskrifter for apotekinnredning, om enn primitive:

“Apotekbygningen skal ligge på et lyst og luftig sted ved en renselig gate. På det luftige loft skal rommet for oppbevaring av plantedroger ligge. Stoffer som skal oppbevares kjølig eller beskyttet mot fuktighet som f. eks. vin, skal lagres i kjelleren. Offisinet skal ha 4 hjørner, være lyst, men ikke utsatt for direkte sollys, for å unngå at medikamentene blir uttørret. Apoteket skal ha en dør til gaten, og en dør til det tilstøtende kjøkken (Laboratorium) hvor apotekeren tilbringer mesteparten av dagen. Denne dør skal være forsynt med et vindu, således at apotekeren skal kunne holde øye med personalet. Ved siden av kjøkkenets kamin skal det være et skap for konfekter og andre sukkersaker. Om mulig skal det være et lagerrom bak kjøkkenet. Til oppbevaring av legemidler i offisinet skal finnes standkar av tre, keramikk, glass og tinn oppstillet på trehyller. Beholdere som inneholder de legemidler som brukes mest, skal være plassert mest tilgjengelig. For

³⁴ Pevsner: *A History of Building Types*, s.257

³⁵ Sverre s. 74

³⁶ En av de mest kjente er Hieronymus Brunschwig *Buch der Chirurgia Hantwirckung der Wundartzny*, skrevet i 1532. Boken er full av tresnitt som var lånt fra tidligere bøker. Bildene er blitt reproduisert en rekke ganger og finnes i mange av bøkene som omhandler farmasihistorie.

*at man lett skal kunne finne de forskjellige medikamenter, må hvert kar være signert, eventuelt forsynt med skilt som angir innholdet. Destillerte aromatiske vann og andre saker som skal bli truffet av solstrålene, må om nødvendig anbringes på et brett foran huset.*³⁷

Vi vet lite om hvordan de første norske apotekene så ut. En kan anta at Svaneapoteket i Bergen kan ha lagt på det samme stedet i Strandgaten inntil Bergensbrannen i 1916,³⁸ men det finnes ikke sikre bevis. Imidlertid er det bevart en kobberdør som må stamme fra apotekets steinkjeller som ble brukt som laboratorium. Steinkjellere brukt som brannsikre rom i Bergen er kjent fra det 16. århundre.³⁹ De ble ofte ombygget og i den forbindelse var det vanlig at årstallet for ombyggingen ble satt på bygningene. Bernt Lorentzen skriver om Strandgaten i sin Bergenshistorie:⁴⁰

”Langs Strandgaten var det plass til mange hus og mange mennesker. Den stillingen gaten fremdeles har i byens forretningsliv, går tilbake til borgerskapets gjennombrudd i byens næringsliv, til dels enda lenger, til 1300-tallet. Men forretningenes lokaler var svært primitive på 1600-tallet. Til langt fremover i tiden holdt kremmerne til i kjellere, boder eller i rom som egentlig var en del av en privatbolig. Butikker i vår mening fantes ikke, bortsett fra noen apoteker, som med sine disker, vekter og hyller skulle bli mønsteret for en senere tids butikklokaler.

*Apotekene var opprinnelig også en slags konditorier, hvor man bl.a. kunne få servert pepperkaker og drikkevarer, både aqua vitæ (brennevin, akevitt) og sydeuropeiske hetviner. Således var det ingen tilfældighet at Kristian IV i 1599 drakk seg en dyktig rus hos Nicolaus de Freundt i Svaneapoteket.”*⁴¹

³⁷ Se Sverre s. 76 som siterer Jean de Renou, Institutionum Pharmaceuticarum 1609

³⁸ Se *Extractum 400 år med apotek* s.27 Svaneapotekets steinkjeller med kopperdør kan være oppført etter brannen 1582. Kjelleren hadde inskripsjonen 1697 ut ifra kilder. Den kan derfor være ombygget av Johan de Besche (apoteker 1688 til 1712).

³⁹ Om Bergens steinkjellere se Koren-Wiberg, *Bergensk Kulturhistorie*. S. 78-96. Kjellere over jorden var vanligst. De hadde som regel hvelv, og ble kaldt brannfrie i motsetning til de med bjelketak og loft. Kjellerne var oftest plassert bak i gårdene og ble ofte kaldt steinhus. De er alminnelige fra 1500-tallet. Mellom 1550-1650 ble det oppført så mange at det rakk 1700-tallet ut. De fleste kjellere som bærer navn fra 1700-årene er langt eldre, da årstallet angir tiden for senere reparasjoner eller senere eiere.

⁴⁰ Bernt Lorentzen, *Den berømmelige Handelsstad Bergen gjennom tidene 1660 – 1814*, Det Hanseatiske Museums skrifter nr. 19 s.54

⁴¹ Episoden med kongen som på en Norgesreise tok inn hos apotekeren, festet, slo i stykker apotekets bakerovn og vinduer for så å erstatte vinduene med nye med sitt segl er gjengitt i en rekke kilder. Denne nedtegnelsen finnes i *Norges Apotek og deres Innehavere* s. 67 ”Sivert Grubbe til Hofdal som ledsaget kong Christian IV på en reise langs Norges kyst i 1599 forteller fra sit opphold i Bergen (20.juni-9.juli) i sin dagbok bl.a. ”23de inbød Kongen alle Adelsmænd som havde været med ham paa denne Spereise, til Gjæst hos sig i Apothekeeren Nicolaus Friends Huus, hvor vi bleve kosteligen beværtede og Byens smukkeste Piger vare tilstede; dem dandsede ogsaa flink med, glade over, at vi nu vare komne paa et Sted, som nogenlunde stemmede med vor Natur og Sindelag. Siden, da vi

Det er bevart tegninger av apotekets fasade og interiør tegnet av Ole Bulls bror på 1800-tallet. Disse gir et bilde av hvordan apoteket så ut den gangen, men det eldste norske interiørbildet vi kjenner til er fra Løveapoteket i Bergen, et av Dreiers Bergensprospekter.⁴² Det viser et godt utstyrt apotekoffisin på 1700-tallet. Det var lagt vekt på å gi apoteket et representativt utseende. Værelset må ha vært planlagt i minste detalj, utført av snekkermester Gerhard Armauer. Løveapoteket var trolig det første moderne forretningslokalet i Bergen og sikkert i lang tid det vakreste og rikest dekorerte vareutsalget i byen. Ved flytting av apoteket, i 1966, ble interiøret revet ned og “senket på Vågens bunn”⁴³. Apoteket ble opprettet i 1705 som Bergens andre apotek. Det lå antagelig på nordsiden av dagens Holbergsalmenning, ikke langt fra dagens plassering. Den gamle apotekbygningen, Holbergsalmenningen 11 fra 1830, er tegnet av Frantz Henrik d’Aubert (1797 - 1842). Den er utført i en nøktern klassisistisk stil og var i sin tid en naturlig avslutning av Strandgaten. I tilknytning til bygningen er det en steinkjeller som stammer fra 1600-tallet, og som var brukt av apoteket som skjenkestue og senere lager.

Da den store utbyggingen, og dermed utviklingen av apoteklokalet, har foregått etter 1814 vil gjennomgangen av Svaneapoteket i Oslo som ennå er bevart og i full bruk danne utgangspunkt for en nærmere analyse av apotekoffisinet og dets ikonografiske elementer.

hadde drukket og dandset nok, slog vi alle Apothekerens Vinduer ud og lode til et Erindringstegn, Kapitænen Christian Frederiksens (Kongen) Vaaben, tilligemed vore egne sætte i dem”

⁴² Opplysninger om Løveapoteket er hentet fra *Norges Apotek og deres innehavere* Monografi bind 1 s 84-94 og Torvanger, *Byggeførhold og bolighus i Bergen 1800-1850*. S.91-95

⁴³ Opplysningen er fra apotekansatte som var med på hendelsen. Ødeleggelsen av apotekinteriør er ikke den eneste i Bergen. Apoteket Ørnens interiør ble til slutt ødelagt av gårdeieren etter at både Kunstindustrimuseet i Bergen og Gamle Bergen var blitt forespurt om de kunne ta vare på det. Undertegnede var med på å finne interiøret til Nesttun apotek som var blitt lagret i en fuktig garasje i ca 20 år og som dessverre var så ødelagt av fuktighet at det ikke kunne reddes.

Kap. 3 Det klassiske europeiske apotek

Svaneapoteket ble opprettet som det første apotek i Oslo. Det flyttet i 1896 til dagens bygning i Karl Johansgate 13, oppført i jernbetong som en av de første i Kristiania. Arkitekt var Ove Laurentius Ekman(1847 -1921).⁴⁴ Han var antagelig Norges mest produktive arkitekt på 1800-tallet, og tegnet hundrevis av bygninger av alle slag. I 1890-årene oppførte Ekman en lang rekke forretningsgårder i Kristiania. Bygningene hans markerer et høydepunkt i norsk arkitektur og håndverk. En utstrakt bruk av jernbjelker og søyler muliggjør de store vindusflatene og åpne planløsningene. Bygningen har en passasje mellom Torvet og Karl Johansgate som går langs apotekoffisinet og gir det lys.

Offisinet er i nyklassisme. Materialet i innredningen er mahogni og lønnetre og søyleskaftene er av marmor. Karakteristiske trekk ved interiøret er en leddet oppbygning som er understreket med kontraster i materialer og tydelige skiller mellom de forskjellige bygningsdeler. Gulv og tak er selvstendige arkitektoniske elementer og lysskimrende overflater, blant annet er taket laget av malt glass, som gir en luftigere romvirkning. Et stort arbeid er utført ved en restaurering hvor også noen bygningsdeler ble erstattet med nye nøyaktig kopiert etter de gamle. Noen bygningsdeler hadde imidlertid gått tapt bl. a. kassen som var plassert midt i disken. Denne skjulte også en bærende søyle som nå ble dekket med speil. Det ble også tilpasset en klokkekasse i fondveggen, og på toppen av denne kom en ny svane av messing.

Gulvet er i hvit og brun teglstein i et vanlig mønster fra den tiden det ble laget. Det mest iøynefallende i rommet er det praktfulle taket av bemalt glass med motiver fra farmasien.

Nyklassisme

Rundt midten av det 18. århundre begynte en å gå lei av barokk og rokokko og søkte å finne tilbake til en enklere arkitektonisk stil. Medvirkende årsaker var også den sosiale og industrielle revolusjon. Norberg-Schulz peker på tre faktorer som beskriver det nye⁴⁵: Tapet av identitet i det gamle systemet, skapelsen av en rekke nye byggeoppgaver og den vilkårlige bruken av arkitekturformer lånt fra stiler fra fortiden. Sentralt var også nye oppdagelser innen f.eks. naturvitenskap og medisin.

Vårt moderne apoteksystem har røtter i det gamle Hellas og sentralt er den helbredende virksomhet som foregikk i Asklepiostemplene. Her ble menneskene helbredet gjennom en dyp søvn og ved hjelp av leger og forskjellige urter. Sentralt var guden Asklepios og hans datter

⁴⁴ Se *Norsk kunstnerleksikon*. bind.1 s. 560

⁴⁵ Nordberg-Schulz: *Meaning in Western Architecture* s.168.

Hygiea. Asklepios er blitt legens symbol med sin stav med slangen, og Hygiea er blitt apotekets symbol med beger og slange. I templene foregikk virksomheten inne i bygningene. En rekke anlegg er delvis bevart som f.eks. på Kos og i Agrigento på Sicilia. Bygningene har et lukket preg, og de er ikke så store og imponerende som andre templer.

Ut fra templenes miljø kom Hippokrates og Galen. Disse har hatt en stor betydning for utarbeidelse av skrifter og teknikker for legekunsten og farmasien. Deres verker ble på 1200-tallet oversatt til latin og dannet grunnlag for universitetsutdanningen i både farmasi og legekunst. I mellomtiden hadde de blitt oppbevart i klostrene hvor en også finner spiren til apotekene. Det er bevart en rekke klosterapotek bl.a. i Silos i Spania.⁴⁶ Klosterene fungerte også som sykehus og mye av planløsningen ble overtatt og videreutviklet i sykehusene som oppstod etterhvert.⁴⁷

Det kan se ut som om tempelmotivet er det som er foretrukket i apotekene. Det finnes i en rekke tresnitt i manuskripter fra 1500-tallet, og det er brukt i bygninger som har en forbindelse til farmasi og medisin. Et eksempel på dette kan være Palermo, der ligger hovedbygningen til Orta Botanica fra 1795, som huset herbarier og undervisningslokaler for botanikere og farmasøyter, tydelig inspirert av tempelbygningen med urtemotiv i metopefeltene.⁴⁸ Det ble også bygget undervisningsbygninger for leger i Paris⁴⁹ og Edinburgh⁵⁰ med en tydelig referanse til tempelet og medisins guder. Selv om dette bare er noen få eksempler viser de at Asklepiostemplet kan ha vært en inspirasjon for bygninger knyttet til medisin og botanikk. Muligens kan disse bygningene også ha tjent som inspirasjon for utviklingen av apotekene.

I Svaneapoteket er interiøret i nyklassisisme. Det kan se ut som om dette ble den foretrukne stilen i Norden på 1800-tallet. En finner dette tydelig i bilder fra danske apotek og på

⁴⁶ Se *Monasterio de Silos* s. 34-37

⁴⁷ Se Thompson og Godin *The Hospitals*. s. 6 -14

⁴⁸ Se Chirco, *Palermo City Guide* s.95 og brosjyre for hagen. Hovedbygningen, Gymnasium var ferdig i 1795 tegnet av den franske arkitekten Léon Dufourny. Komplekset har også Calidarium og Tempidarium som ble bygget mellom 1790 og 1797, arkitekt Giuseppe Venanzio Marvuglia. Calidariumet har relieffer med bl.a. zodiaktegnene laget av Domenico Dané.

⁴⁹ Se Gabriel, *Guide de l' Architecture des Monuments de Paris* s. 142 Ecole de Médecine ble bygget i to etapper mellom 1776-1786 med arkitekt Jaques Gondoin og mellom 1878 – 1900 med arkitekt Léon Giain. Det er den eldste delen som er mest interessant og den blir betegnet som et arkitektonisk mesterstykke. Huset er sentrert rundt et amfiteater som har en inngang med et Korintisk peristyl, et medisins tempel. Huset har to vinger og mot gaten en slags triumfbue som lar en se inn mot gårdsplassen. Både i tympanonfeltet over inngangen og mot gaten finnes relieffer som refererer til medisinen.

⁵⁰ Se Richardson, *Monumental Classic Architecture* s.71 og Plate XXXIII. The hall of the Royal College of Physicians er tegnet av Thomas Hamilton i 1845. Fasaden er relativt enkel med tre statuer over midtpartiet, den ene er av Asklepios, og staven med slangen finnes også på hver side av inngangsdøren. Se også http://www.rcpe.ac.uk/library/rcpe_history/rcpe_history.html

reseptkonvolutter som er en annen viktig kilde for å vise hvordan apotekene så ut og hvilke idealer en bygget på i utformingen av apotek. At det også var en europeisk stil er tydelig i materialet fra Wien. Her er stilen brukt helt opp til våre dager.

Apotekets interiør

Svaneapoteket har et relativt langt og smalt lokale. En stor del av virksomheten har foregått i kjelleren og i andre deler av bygningen. Det som møter oss er publikumslokalet med skranke, fondvegg, reseptur og venteplasser for publikum. Apoteket har bare i beskjeden grad blitt ombygget og da for å bedre funksjonaliteten. Idag er det en representant for den funksjon som har vært vanlig i apotekene inntil det siste tiåret. Fordi medisin ikke er en vanlig vare og fordi behandling av resepter krever en helt spesiell arbeidsrutine og kontroll, har det vært vanlig at publikum leverer fra seg resepten, og enten venter i publikumsrommet, offisinet eller kommer tilbake for å hente medisinen senere. Andre medikamenter uten reseptplikt har vært oppbevart i hyller og skuffer i tilknytning til skrankeområdet.

En av de faktorene som har vært avgjørende for utformingen av apoteket er overgangen fra produksjon på stedet til ferdige industrifremstilte apotekvarer. I de gamle apotekene var det vanlig å ha en rekke glass og krukker som var kunstnerisk utformet til oppbevaring av de forskjellige innholdsstoffene i medisinene. Disse kunne også inneholde preparater som ble veiet opp til den enkelte kunde. Slike gjenstander var viktige ingredienser i apotekets visuelle miljø. En annen viktig faktor var de bygningsdeler som er i offisinet. De første interiørbilder viser et rom med en mengde hyller og med apotekbord med vekter og andre instrumenter for tilberedning av medisin. Ekspedering av publikum foregikk gjennom vinduet eller gjennom en luke. Etterhvert ble det påbudt å skille mellom produksjon av varer og publikum, og en fikk utviklet apotekskranken. Neste trinn var apotekskranken som inneholder papirposer og andre ting som en nødvendig for å ekspedere publikum. Selv i den nye apotekloven fra 2001 skiller en mellom den del av lokalet som skal være tilgjengelig for publikum og den del som det av kontrollgrunner ikke skal være fri adgang til.

Utover på 1800-tallet ble det hensiktsmessig å dele opp lokalet med bygningsdeler for å skjerme resepturfunksjonene. Da fikk en den karakteristiske fondveggen, etterhvert med vegguret, som kan virke som apotekets ansikt utad. Fondveggen ble først brukt til oppbevaring av særdeles fine standkar, glass og krukker, men da de industrifremstilte preparatene ble i flertall, ble disse plassert i fondveggen. Slik er det på Svaneapoteket, men en finner også rester av fondveggens gamle glass og krukker her. En viktig del av publikumsrommet har vært venteplassene. På Svaneapoteket er de plassert langs en glassvegg som går igjennom hele bygningen, og som er med til å gi lys til hele lokalet.

Før 1960-tallet hadde apoteket en reseptur på hver side av rommet, men dette fant en uhensiktsmessig, og samlet resepturfunksjonene på den ene siden av rommet. Et viktig estetisk poeng er at ingen av veggene i skrankearealet går helt opp til taket. Det er med på å gjøre taket til den representative delen av rommet. Taket er blitt den viktigste delen av det kunstneriske programmet.

Billedmotiver

”Officinet er uddført efter pompeianske Motiver. Reoler og det øvrige Inventar er forarbejdet i Fyrretræ og Granræ med kraftige Dekorationer. Forneden stiliserede Urteplanter malede paa sort Bund, igjennem hvilen Træets Struktur skinner; foroven er anvendt lysere Toner med atærktfarvede Ornamenter i rene Farver, blandt hvilke det blaa og gule er stærkt dominerende. Stilen er gennemført til de mindste Enkeltheder lige fra Bænkene i Skranken, Kandelabrene paa Bordet og Uhret over Døren ned til Urtekammeret.

*Loftet er rent hvidt med fire Ørne i Hjørnerne og iøvrigt dekoreret med smukt Stukkarbejde udført af Billedhugger Lamberg Petersen (1866-1927) efter Hr. Nyrebølles Tegninger med Motiver fra romerske Grave. Over Reolerne her Kunstneren anbrakt en meget pompøs Frise i Relief. Her ses Æskulap. Der undervises af den vise Chiron; Dionysos som Symbol paa Naturen og dens Liv; Æskulap med sine fire Døttre, af hvilke Hygies lædsker Æskulaps Slange, samt Æskulap der helbreder de syge.”*⁵¹

Slik beskrives et nyklassisistisk, dansk apotekinteriør, Østerbro Apotek i Aalborg som åpnet i 1905. Bodil Haarmark undrer seg over at nesten hele den antikke verden er representert i

⁵¹ Gjengitt fra Haarmark s158

et offisin i en typisk dansk, rød mursteinsbygning hvor et jugendoffisin hadde vært mer passende. For å forstå dette må vi undersøke apotekets ikonografi nærmere. Inntil de første år av det 20. århundre var den vesentlige hensikt med bruk av bilder i bygninger å fortelle en historie om bygningens funksjon. Dette er tilfelle i både kirkebygninger og i de greske templene.

I apotekene har det vært en rik utsmykking ved hjelp av billedfremstillinger. Det kan se ut som om billedfremstillingene er nær knyttet til farmasihistorien og vareinnholdet i apoteket. Idémessig har det vært forbindelser mellom medisin og religion. Sykdom ble sett på som guds straffedom og Gud var den universelle doktor som kunne kurere alle lidelser hos menneskene. Fremstillinger av Kristus som apoteker er også vanlig. I sin bok *Medicine & Society in later medieval England* gir Carole Rawcliffe et bilde av denne verden.⁵² Hun mener at kirken, helgener, magi, astrologi og plantetilberedninger var det som var tilgjengelig for pasienten i middelalderens England. I apotekene kan en også se en sterk påvirkning fra den lærdom som har sine røtter i antikkens Hellas for så å bli utviklet og videreført gjennom det arabiske kontinent for så å komme tilbake til Europa på midten av 1200-tallet.

Billedmotiver i apotekene kan grovt deles i tre grupper:

- Guder
- Urter
- Farmasitekniske motiv

Gudemotiver

Det kan se ut som om apotekene har hatt motiver som på en eller annen måte kan føres tilbake til en guddom. Helt til de siste år har det vært vanlig å bruke et beger med en slange som skilt for apotekene og dette kan føres tilbake til Hygiea som vi skal se. På reseptene er det også vanlig å sette et dobbeltkors som betyr "*In Nomine Dei*" - i Guds navn.

Asklepios og Hygiea

De to dominerende motivene i Svaneapotekets glasstak er bildene av Asklepios og Hygiea. Asklepios har en blå kappe som ikke dekker brystet. Dette er en vanlig måte å fremstille ham på, og finnes i de fleste statuer av ham også fra antikken. På føttene har han sandaler og rundt hodet et hodebånd. På hans høyre side er en stav som han støtter seg på og på hans venstre side er en slange som ligger på bakken og reiser seg mot ham. Dette er mer uvanlig da den klassiske skulpturen som oftest har en slange som slynger seg rundt staven. Asklepios er

⁵² Se Carole Rawcliffe, *Medicine & Society in later medieval England*, 1995 spesielt, Cap. 3 s.58, Cap.4 s. 82

omgitt av urter, under føttene groblad, *Plantago Major*, på hans høyre side opiumsvalmue, *Papaver Somniferum* og kamille, *Matricaria Chamomilla* og på den venstre siden reinfann, *Tanacetum Vulgare* og løvetann, *Taraxacum Officinale*. Ansiktet hans er frontalt og han har mørkt hår og skjegg. Han virker yngre enn det som er vanlig i fremstillinger av ham.

Hygiea har en blå drakt med fine foldefall. Rundt hennes venstre arm slynger det seg en slange, men hun har ikke noe beger til å mate den med som hun ofte har. Hun står også på et teppe av groblad og med orkideen, flueblom, *Ophrys insectifera* og blåbærplante, *Vaccinium myrtillus*⁵³ rundt seg. Hygieas hår er mørkt og satt opp i en klassisk frisyre. Var dette en kunstnerisk fri bearbeidelse av motivene eller kan det finnes et eller annet forelegg? Etter en del leting kom jeg over *Vollmer's Wörterbuch der Mythologie*⁵⁴ som har en tegning av Asklepios som er så lik bildet i apotektaket at den må ha vært brukt som forelegg. Plantene kan være hentet fra en urtesamling. Hygiea har likhetstrekk med Hygieastatuen i Alte Museum, Berlin,⁵⁵ men er speilvendt i forhold til denne. En kopperstatue i hel størrelse finnes også i hagen utenfor Apoteket Hygiea i Oslo. Den har i sin tid prydet fasaden på den gamle bygningen som stod her. Denne statuen har også likhetstrekk med statuen i Alte museum, men slangen holdes på en litt annen måte og strekker seg mot hennes bryst. Hygieas frisyre er også mer lik greske eksempler som finnes i Arkeologisk museum, Athen. Det var vanlig å ha mindre statuer av Asklepios og Hygiea inne i apotekene, og de finnes også i vår tid i f.eks. Apoteket Nordstjernen i Ålesund i tillegg til Apoteket Hygiea i Oslo.⁵⁶ Muligens kan de være masseprodusert og kjøpt inn sammen med andre gjenstander til apotekene. Da det også finnes lignende statuer i forskjellige samlinger av farmasihistoriske gjenstander bl.a. på Folkemuseet i Oslo, kan dette være en rimelig forklaring. Hygiea- og Asklepiosstatuer har også vært brukt som dekorasjon på bl. a veker i apoteket.⁵⁷

⁵³ Planteopplysninger bekreftet av professor Dagfinn Moe, Botanisk institutt UIB, i e-post datert 19.06.03

⁵⁴ Vollmer, W., W. Binder, et al. 1874 (reprint 1979) *Dr. Vollmer's Wörterbuch der Mythologie aller Völker neu bearbeitet von W. Binder ; mit einer Einleitung in die mythologische Wissenschaft von Johannes Minckwitz*. Leipzig, Zentralantiquariat der DDR.

⁵⁵ Hygieastatuen i Alte museum, Berlin er en Romersk kopi. Den er plassert i rotunden sammen med en rekke andre klassiske skulpturer og Schinkels hensikt var å sette puplikum i den rette stemning før besøket i utstillingsrommene. Se Cobbers, Arnt, *Karl Frederick Schinkel*, Jaron Verlag, Berlin 2002

⁵⁶ Egen observasjon ved besøk på apotekene.

⁵⁷ Dette fant vi f. eks i Wien ved besøk på apotek.

Fortellinger om Asklepios

Fortellinger om Asklepios finnes hos flere av antikkens forfattere.⁵⁸ Han skal ha vært sønn av guden Apollo og den vanlige dødelige Coronis, datter av Phlegyas. Da hun forlovet seg med den mannen som faren hadde pekt ut for henne, samtidig som hun skulle ha barn med Apollo, ble guden så sint at han drepte henne. Men han angret seg og forløste sin ufødte sønn med et keisersnitt. Asklepios ble oppfostret av kentauren Chiron som var kyndig i medisin og urtelære.

Ifølge den ene legenden ble han født i Thessaly nord i Hellas, mens andre fortellinger, som kom til senere, mener han kan ha blitt født både i Messenia og Epidauros. Disse stedene ble viktige kultsteder.

Han ble en stor doktor, men valgte å leve som en enkel arbeider, ikke som en helt. Hans fiender var sykdom og død. Edelstein beskriver ham slik:

*Nay, such was his wisdom that he not only healed the sick and prevented them from dying, he also restored those who had perished. He who himself saw the light of the world through the saving hand of his divine father was to save all mankind from the most dreaded darkness of Hades. He achieved the greatest triumph which the medical art can gain and bestowed upon mortal beings the greatest boon which can be granted to them: eternal existence.*⁵⁹

Dette gjorde Zeus redd for at menneskene ikke lenger skulle dø, og at barrierene som skilte døde og levende skulle overskrides, så han drepte Asklepios med et tordenslag. Han ble begravet enten i Kynosoura eller ved elven Lusios i Arcadia eller i Epidauros.⁶⁰ Disse stedene ble også viktige kultsteder. I Roma ble det reist et tempel på Tiberøyen etter pesten i 292 f. Kr.

*“When the state was troubled with a pestilence (in 292B.C.), the envoys dispatched to bring over the image of Asclepius from Epidauros to Rome fetched away a serpent which had crawled into their ship and in which it was generally believed that the god himself was present. On the serpent’s going ashore on the island of the Tiber, a temple was erected there to Asclepius.”*⁶¹

⁵⁸ For en grundigere tolkning se Edelstein 1945 s. 1-64. Tomlinson 1983 henviser til Pindar, Ovid og Homer som de viktigste kildene for fortellingen.s.13

⁵⁹ Edelstein 1945 s. 52

⁶⁰ Tomlinson 1983. s. 13

⁶¹ Edelstein 1998 s. 431 E.T 846, Livius, Periocha, XI.

Denne hendelsen skulle bli viktig for medisinen i Roma. Fortsatt er det mulig å finne avbildninger av asklepiosstaven på Tiberøyen, og på det stedet der tempelet lå er det idag et sykehus og en kirke.

Vi kjenner til Asklepios' familie.⁶² Han var gift med Epione og med henne hadde han sønnene Machaon og Podalirius og døtrene Panacea, Aceso, Iaso og Hygiea. Senere er også Telesphorus blitt nevnt som en sønn av Asklepios. Sønnene Machaon og Podalirius er omtalt av Homer i Illiaden,⁶³ og er blitt omtalt som kirurg og indremedisiner. Machaon er avbildet sammen med Chiron på et av de første kjente bildene av leger i manuskriptet Wiener Dioskorides.⁶⁴ Hygiea ble etterhvert Asklepios' partner i praksis av tempelmedisin. Hennes rolle ble helsens gudinne, og hun er den vanligste figuren i apotekene. En rekke norske apotek bærer navnet Hygiea, og hennes attributt, begeret med slangen, er blitt brukt som symbol for apotek i mange land like opp til våre dager. Telesphorus ble betraktet som Asklepios' tredje sønn,⁶⁵ og ble assosiert med magisk helbredelse og søvn. Han ble beskrevet som en liten figur i en kappe med hette.⁶⁶ Telesphorus er ofte fremstilt sammen med Hygiea, Asklepios og slangen.

Hart viser i sin bok til den åpenbare parallellen mellom Asklepios og Kristus.⁶⁷ Begge er født av dødelige kvinner med en gud som far. Kristus ble unnfanget av den hellige ånd og født av en jomfru. Asklepios' mor var en ung pike, og han ble forløst fra sin døde mor av guden selv. Tilbedelse av Asklepios og Kristus ble belønnet med helse og frelse; Asklepios forbandt behandling med renhet i sinnet mens Kristus forbant behandling med evig frelse.

I 1900-tallets apotekikonografi finnes også avbildninger av en engel med Hygieas attributter beger og slange.⁶⁸

Asklepiosbildet i antikken

Statuer, relieffer og bilder av Asklepios skal ha eksistert overalt i antikken.⁶⁹ De fantes i templene, i legenes hjem, men også på markedsplassen.⁷⁰ Som oftest var han avbildet med

⁶² Se Hart 2000 s.28

⁶³ E delstein1998.*Testimonies*164 og 199

⁶⁴ Se Dioskorides bl.2v

⁶⁵ Hart 2000 s.33

⁶⁶ Hart peker på sammenhengen mellom Telesphorus og den keltiske figuren genii Cucullati som begge har den samme kappen. Disse gudene forekom vanligvis i trær i keltisk tradisjon. En statue av Telesphorus er funnet i det Romerske fortet Birdowald ved Hadrians mur, og likheten med genius Cucullatus er så stor at museet i Carlise har skrevet "Telesphorus eller Cucullatus" i utstillingsteksten. En nærmere forklaring finnes også på <http://www.unc.edu/~css/start.html> og http://www.unc.edu/~css/Exhibition_paper.html her finnes en gjennomgang av de forskjellige tolkningene av figuren og hvor den er funnet.

⁶⁷ Hart 2000 s. 183-199 her finnes en lengre sammenligning mellom Kristus og Asklepios og en diskusjon av forholdet mellom religionene.

⁶⁸ Se Thune, N. A. 2001. "Apotek i Wien." *Norges Apotekerforenings Tidsskrift*: 28-30. På Engel-apotheke er der en engelstatue med beger og slange inne i apoteket og fasaden er prydet med to englefigurer med Hygieabeger og slange. Apoteket er fra 1901 tegnet av Oskar Laske en av Otto Wagners studenter. Se Sarniz, August 1998 *Architecture in Vienna* s.100

kappe, og vanligvis også med sko eller sandaler. Denne tradisjonen var basert på at Asklepios i utgangspunktet var et menneske, og at han aldri ble likeverdig med de andre gudene på Olympen. Det var bare de gamle originale gudene som ble avbildet nakne, alminnelige dødelige ble ikke fremstilt på denne måten.⁷¹ Ingen av statuene kan bli identifisert som den helligste.⁷² Guden er også som oftest avbildet med skjegg, men det forekommer også statuer av den unge mannen uten skjegg, spesielt i det 4. århundre f. Kr. Etterhvert ble det karakteristisk for Asklepios å ha skjegg, akkurat som Apollo var uten.⁷³ Få eller ingen avbildninger skal finnes med bare kappe og sandaler. Som oftest har statuene diadem, hodebånd, krone av bartrær eller laurbær og av og til er medisplanter plassert i hendene hans eller ved siden av ham.⁷⁴ Som attributt har han en slange som oftest slynger seg om en stav.

*”To Asclepius on the island (sc., in the Tiber) a temple was built because sick people are aided by physicians particularly through water. The serpent is the guard of this temple because it is a most vigilant beast and this faculty is especially appropriate in safeguarding the health of invalids. Dogs are also used in this temple because he was nourished by the teats of a dog. He has gnarled staff which signifies the difficulty of his art. He is crowned with laurel because this tree is full of very many remedies. To him hens were sacrificed.”*⁷⁵

I de fleste avbildninger av Asklepios støtter han seg på en stav. En mulig tolkning er at denne akkurat som Hermes’ stokk bringer søvn til menneskene og vekker dem opp igjen, et passende symbol på drømmenes gud.⁷⁶ En annen forklaring er at den lange staven som nådde helt opp til armhulen og som oftest finnes i forbindelse med Asklepios ble brukt som en vandrestav når en var på reise. Asklepios var hele tiden på reise, og staven var en naturlig

⁶⁹ Edelstein 1945 s. 215.

⁷⁰ Beskrivelser av dette finnes hos Pausanias i hans *Descriptions of Greece* på en rekke steder. Finnes samlet i Edelstein 1998. Et stort arbeid og bakgrunn for det en vet om Asklepios og hans familie er gjort av ekteparet Edelstein som har samlet og oversatt til engelsk alt materiale om guden i 861 *Testimonies*. Her er teksten først skrevet på originalspråket med nøyaktig henvisning til originalverket med en engelsk oversettelse under. Del to av deres bok er en tolkning av materialet. En nyere bok om guden er Hart, *Asclepius the God of Medicine* 2000. Som også bygger på Edelsteins verk og har henvisninger til deres *Testimonies*. I tillegg har Hart brukt mynter og myntfunn som bevis på utbredelsen av templer og kult.

⁷¹ Edelstein 1945 s. 217

⁷² Edelstein 1945 s. 218

⁷³ Edelstein 1945 s. 219

⁷⁴ Edelstein 1945 s. 225 fotnote 3:1.

⁷⁵ Edelstein 1998 s. 361, E.T 691, Festus, De Verborum Significatu, 110 M

⁷⁶ Edelstein 1945 s.226

attributt for den reisende legen.⁷⁷ Edelstein mener at den kan ha mistet sin opprinnelige mening og etterhvert ble sett på som et symbol på Asklepios' hjelp og visdom.

Slangen kan ha tjent som et symbol på Asklepios mildhet og hans rolle som beskytter av menneskene. Den slangearten som ble brukt var lett å temme, slangene bet nesten aldri og om de gjorde det var ikke bittet farlig. Arten ble ofte brukt som vaktslanger i hjemmene.

*"Of the safeguarding power (of the sun) a symbol is Asclepius to whom they attribute a staff, as a sign of support and relief for invalids; the serpent is twined about it, being the sign of the preservation of body and soul... For this animal is most animated and strips off the weakness of the body. It seems to be also the most skilful in medicine. For it discovered the remedy of sharp-sightedness and it is said to know some drug for the return to life."*⁷⁸

Etterhvert ble slangen symbolet på guden selv, og det var slangen som ble hentet til Roma under pesten og som krøp iland på Tiberøyen. I templene ble det holdt hellige slanger som ble matet med honningkaker som de syke ofret til guden.⁷⁹

Hygieas attributt er begeret og slangen. Et spørsmål har vært om slangen spruter gift i begeret. Ekstrøm mener at denne oppfatningen stammer fra norrøne gudesagn og fortellingen om Loke som drepte Balder og så skulle straffes.

*"Man tog en giftorm och hängde över hans huvud, så att den droppade sitt gift i hans ögon. Lokes hustru Sigyn står vid hans sida och håller en skål under ormens gap, men när skålen är full måste Sigyn gå bort och tömma den. Då faller etterdroppar i Lokes ögon. Han sliter i sina fjättrar, och jorden skakar. Så skall han ligga till Ragnarök."*⁸⁰

Ekstrøm mener at denne fortellingen kan være bakgrunn for at folk har trodd at apotekerne har skålen og slangen som symbol fordi apotekerne skal ha prøvd å samle opp slangens gift for så å bruke den i medisinen, men han mener at dette ikke er en god forklaring. Hygiea mater slangen. Hun gir den av de honningkakene som er brakt til tempelet, og det var svært viktig at den spiste, for ellers ville allslags ulykke komme over menneskene. Etterhvert har symbolet med slangen og begeret blitt brukt alene uten Hygiea, og det er ennå i folks bevissthet apoteksymbolet. Det er det i mange land, men i Norge vil det etterhvert bli borte og erstattet med nye forsøk på å skape identitet som vi skal se senere,

⁷⁷ Edelstein 1945 s.229

⁷⁸ Eusebius, Praeparatio Evangelica, III, 11, 26 gjengitt etter Edelstein 1998 *Testimonies* 706

⁷⁹ Stig Ekstrøm, "Vad gör ormen i skålen?"

Medisinplantene i bildene

Kan valget av planter i bildene av Asklepios og Hygiea fortelle noe om dem og synet på dem? Under begge figurene er det groblad, *Plantago Major*. Dette er en gammel medisinplante som har vært brukt helt fra Dioskorides' tid.⁸¹ Planten er tradisjonelt brukt til å lege sår med. En skulle legge bladet på nye sår for å stanse blødningen, for å holde såret rent og for at det skulle gro fort.⁸² Planten ble også brukt på betente sår og byller for å dra ut verk, og på bi- og vepsestikk. Det er påvist en viss antibiotisk virkning i bladene. Opiumsvalmue, *Papaver Somniferum* er nevnt hos Høeg⁸³, men uten bruksområder. Den inneholder opium som utvinnes fra saften i frøkapslene. Vanligere i bilder og mosaikker er den røde valmuen, *Papaver Rhoeas*. Den har også en mild narkotisk virkning, men ble også brukt ved kolikk og hoste.⁸⁴ Valmuen var en av de plantene som ble brukt til å pryde gudebildene både hos romerne og grekerne.⁸⁵ Kamille, *Matricaria Chamomilla*, er kjent som et mildt beroligende middel og er også brukt av Dioskorides, Pliny og Galen. Høeg⁸⁶ nevner at den også er blitt brukt til hårvask for å få blondere hår, og som et middel mot forkjølelse. Det er kamille-blomstene som blir brukt. Også i dag brukes de i te med søvnfremkallende og mildt beroligende effekt. I homøopatien er blomsten først og fremst blitt betraktet som et middel for nervesystemet. Sorger og sensible nerver blir positivt påvirket av kamille. Det er også brukt til lindring av forskjellige typer smerter. Reinfann, *Tanacetum Vulgare*,⁸⁷ har vært brukt i folkemedisinen, oftest som te, men også med sprit som tinktur eller som omslag. Den er blitt brukt som middel mot innvollsorm eller fordøyelsesbesvær. En har brukt hele planten eller bare blomstene.⁸⁸ Løvetann, *Taraxacum officinale*,⁸⁹ er i Norge først og fremst blitt betraktet som en ugressplante. Den inneholder bl.a. vitaminer og bitterstoffer, og hele planten, også roten, brukes i salater eller som te. Den er blitt brukt ved magebesvær og kan ha en gunstig virkning på gallestein fordi den er vanddrivende.

⁸⁰ Sitert etter Ekstrøm.

⁸¹ Omtale av plantene er hovedsakelig basert på Høeg, *Planter og tradisjon*, 1976 og Pahlow, *Heilpflanzen* 2001

⁸² Høeg, 1976 s. 507, Pahlow 2001 s. 302

⁸³ Høeg, 1976 s. 478, Pahlow 2001 s. 186

⁸⁴ Se Manniche, *Egyptian herbal* s. 131 for en nærmere utgreiing.

⁸⁵ Se Lindgren, *Läkemedelsnavn* s. 129. Valmuekranser ble brukt ved flere guder, men er vanligst ved søvnens gud, Hypnos, den romerske Somnus og dennes sønn Morfeus, drømmenes representant. I tillegg var dødens gud Thanatos og romernes Mors ofte prydet med valmuekranser. Uten at dette kan sies med sikkerhet, kan muligens en del av de røde blomstene som finnes i mosaikker i bl.a. Roma og Ravenna være valmuer. Noen valmuearter, bl.a. opiumsvalmuen, har også et mørkere parti innerst på kronbladene som danner et kors og som kan ha blitt tenkt på som Kristi kors, og Kristus vant jo over dødens søvn.

⁸⁶ Høeg, 1976 s. 445, Pahlow, 2001 s.179

⁸⁷ Høeg, 1976 s. 286, Pahlow 2001.s. 252

⁸⁸ Lindgren s.173 nevner at planten har hatt et annet navn, Ambrosia, som betyr føde for de udødelige guder. På latin ble veksten også kaldt Herba (urt) Immortalis (udødelig, gudommelig)

⁸⁹ Høeg, 1976 s. 623, Pahlow 2001. s. 216

Flueblom, *Ophrys insectifera*, er ikke nevnt hos Høeg eller Pahlow og er ikke en medisinsplante. Muligens er den brukt i bildet av estetiske hensyn? Blåbærplante, *Vaccinium myrtillus*,⁹⁰ finnes også i fremstillingen, tørkede blåbær er et godt middel mot diare og brukes også i dag, spesielt til barn.

Under begge gudene finner vi altså groblad som da viser til dem som sårhelere. Plantene som følger Asklepios er alle brukt som legemidler og valmuen viser også til søvn, muligens til tempelsøvnen som det blir mer om nedenfor. Kamillen har også en slik virkning om enn svakere. De andre urtene brukes mot forskjellige plager og smerter. Asklepios fremstilles derfor som en som gir søvn, heler sår og hjelper mot andre smerter og plager. Hygiea er gudinnen som heler sår og hjelper mot mindre plager.

Tempelet

Hart nevner at Asklepios ble tilbudt på ca 500 ulike steder.⁹¹ Over 200 av disse er bare kjent fra mynter. De mest kjente stedene er templene på Kos, i Pergamon og Epidauros foruten det på Tiberøyen i Roma. Templene ble ofte reist utenfor byene og på steder der det var naturlige kilder.

”Moreover there will be a natural appropriateness if, for all temples in the first place, the most healthy sites be chosen and suitable springs of water in those places in which shrines are to be set up, and for Asclepius in particular and for Salus⁹² and for those gods by whose medical power a great many of the sick seem to be healed. For when sick persons are moved from a pestilent to a healthy place and the water supply is from wholesome fountains, they will more quickly recover. So will it happen that the divinity from the nature of the site will gain a greater and higher reputation and authority.”⁹³

Vitruvius bruker dette som et eksempel på hvordan en velger egnede steder for arkitekturen. Templene kan bli betraktet som sykehus, religiøse sykehus hvor bønner og ritualer var like vanlig som annen behandling og medikamenter.⁹⁴ Epidauros var et slikt viktig sted med en Asklepioshelligdom. Idag er det bare ruiner på stedet, men utgravninger har gitt grunnlag for tegninger og rekonstruksjoner av stedet.⁹⁵ Her var en rekke bygninger med forskjellige funksjoner. Viktigst i vår sammenheng er Abaton, Tholos og Asklepiostempelet. Abaton er den

⁹⁰ Høeg 1976, s. 663, Pahlow 2001. s. 155

⁹¹ Hart 200 preface s. XIX

⁹² Salus er Romernes navn på Hygiea. Hart 2000 s. 30

⁹³ Edelstein 1998 s.370, E.T.707, Vitruvius, *De Architectura*, 1, 2, 7

⁹⁴ Edlstein 1942 s. 233

tredje største bygningen på stedet. Den ligger nord for og nær inntil tempelet.⁹⁶ Den var en åpen stoa eller portico med joniske søyler hvor de syke sov slik at de kunne bli besøkt av guden. Det fantes et Asklepiosalter som var langt og smalt, men etterhvert hadde stedet fått en slik status at man reiste et tempel med seks doriske søyler på kortsidene og elleve på langsiden. Inne i cellaen har det sannsynligvis vært korintiske søyler som ble betraktet som mer luksuriøse. Her var også en statue av en sittende Asklepios plassert innerst i cellaen på en plattform. Denne er forsvunnet, men beskrives av Pausanias⁹⁷. En merkelig bygning er Tholos, den har vært svært imponerende: 20m i omkrets med trinn opp til en ring av 26 doriske søyler. Dens funksjon er ikke helt klar, en teori er at den kan ha vært for slangene. Tomlinson mener at det muligens kan ha vært et begravelleskammer for Asklepios. Noe som kan støtte dette er sirkelformen som ikonografisk er blitt brukt i mausoleer⁹⁸. Det er heller ikke vanlig at slike bygninger finnes i tilknytning til templene.

Av helligdommen på Tiberøyen er lite bevart. I dag ligger et sykehus og en Bartholomeuskirke på stedet. Det finnes en brønn med hellig vann som skal stamme fra helligdommen der.⁹⁹ Men at interessen for Asklepios ikke er helt usynlig i Roma vitner tempelet i Borgheseparken om. Det ble reist på 1700-tallet på en kunstig øy i en liten sjø. Tympanonfeltet på tempelet forteller om hvordan skipet kom til Roma etter pesten og om slangen som gikk i land på Tiberøyen.¹⁰⁰

Kulten

I Epidauros fantes også en offentlig kult, som sannsynligvis ble feiret i slutten av april. Da kom utsendinger fra hele Hellas, som samlet seg i byen Epidauros for så samlet å gå i en hellig prosesjon til tempelplassen. Underveis ble det sunget hymner for å prise Asklepios. Viktig i feiringen var en renselsesseremoni og dyreoffer. Brønnen var en av de eldste konstruksjonene i helligdommen og renselsen skulle være fysisk, men var like viktig som et symbol på renhet. Renhet var å tenke hellige tanker,¹⁰¹ men viktigst var nok den private kulten og gjennom den helbredelse av sykdom.

⁹⁵ Følgende er basert på Tomlinson, R. A. (1983). *Epidauros*. London ; New York, Granada.

⁹⁶ For en nærmere beskrivelse se Tomlinson s. 67

⁹⁷ Tomlinson s. 60

⁹⁸ Se Krautheimer, R. (1965). "Introduction to an Iconography of Mediaeval Architecture." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5: s. 20

⁹⁹ Kirken ble bygget i det 10. århundre og har flere ganger blitt restaurert, f.eks i 1624 av Grazio Torriani. Tårnet er romansk. I kirken er det bevart 14 søyler og en gammel brønn som skal stamme fra den eldste kirken. Blue Guide, Roma, London 1989 s. 227.

¹⁰⁰ Tempelet er tegnet av Antonio Asprucci i 1787 se Middleton, Robin og Watkin, David 1980 *Neoclassical and 19th Century Architecture* 2 plate 523 s. 299

¹⁰¹ Tomlinson s.17

Tempelsøvn

I templene var det vanlig at de syke lå og sov i en *incubation*, en rituell tempelsøvn.¹⁰² Før denne søvnen badet pasientene i kaldt vann for å bli rensset og ble så kledd i hvitt, som i følge tradisjonen skulle være gunstig for drømmer. De hadde med sin egen seng og offergaver: vin og kaker krydret med honning. Det er mulig at de fikk noe som skulle hjelpe dem med å sove og fremme drømmene, muligens kan dette ha vært opiumsvalmue. Søvnens foregikk i *abaton*, en pasientpaviljong som var forbudt område for andre enn dem som hadde gått igjennom renselsesritualet. Rommet ble holdt i halvmørke med flakkende lys fra levende lys og lamper. Det var vanlig at det fantes en stor statue av Asklepios, vanligvis sittende, i dette rommet. Rundt vandret prester og prestinner kledd som Asklepios og Hygiea med hunder og slanger.

Votivgaver

Når pasientene var helbredet, var det vanlig å gi en gave til Asklepios. Denne skikken kan ha sitt opphav i Egypt, og blant de tidlige grekere.¹⁰³ De plasserte miniatyrer av våpen og andre gjenstander i gravkamrene, da de ikke visst om den døde kunne få bruk for dette i det ukjent som nå ventet dem.¹⁰⁴ Senere ble votiv-ofrene mer varierte og kunne være land, penger, templer, skulpturer, modeller av forskjellige deler av menneskekroppen i metall, marmor eller leire, dyr, frukt og en rekke andre gjenstander.

De gavene som ble gitt etter at menneskene var blitt helbredet kan deles i tre grupper:¹⁰⁵

- Modeller eller relieffer av guden som har helbredet den syke
- En modell av den legemsdelen som er blitt kvitt sine plager
- Et relieff som representerer selv helbredelsen

Alle disse gruppene er rikt representert på en rekke museer.¹⁰⁶ Votivgavene ble solgt i butikker i tilknytning til templene og de var masseprodusert.¹⁰⁷ Grunnen til at de finnes i så store mengder er at de ble betraktet som gudens personlige eiendom og derfor ikke kunne ødelegges.

¹⁰² Hart 2000 s.80

¹⁰³ Se Thompson, "Greco-roman votive offerings for health in the Wellcome Historical Medical Museum."

¹⁰⁴ Se også Arnold, Olsen, *Medicine Man*, The British Museum Press, London 2003, s.164

¹⁰⁵ Wellcome Museum har en stor samling av disse gjenstandene, ca 500, inkludert flere statuetter av Asklepios, Hygiea og Telsphorus. En stor del av samlingen er ulike legemsdeler i terrakotta, fra hode til fot, som for det meste er funnet på Tiberøyen i Roma. For nøyere beskrivelse se Thompson. *Greco-roman votive offerings*

¹⁰⁶ Bl.a. finnes de i British Museum, London, Arkeologisk Museum Athen og Arkeologisk Museum Istanbul.

¹⁰⁷ Hart 2000 s.91. I sitt kapittel om votivene går Hart grundig inn på forskjellige funnsteder og hvordan disse funnene kaster lys over hvilke sykdommer som var vanlig i antikken.

Det finnes også gjenstander som kan ha hatt en mer magisk eller beskyttende funksjon. British Museum har utstilt fire signet-ringer med motiver av Hygiea og Asklepios¹⁰⁸ som kan ha hatt en slik funksjon.¹⁰⁹ Det kan også ha vært funksjonen til elfenbensdiptychene i Liverpool Museum.¹¹⁰ Det finnes medisinesker¹¹¹ med Asklepios- og Hygieaportretter, også i elfenben, som kan ha hatt en lignende funksjon, både til å oppbevare medisin, men også for å hjelpe og beskytte den som eide gjenstanden.¹¹²

Andre personer i apotekikonografien

Under besøk i apotekene og studier av gjenstander med tilknytning til apotek har jeg funnet en rekke andre personer. På 1800-tallet var det vanlig å sette opp små byster av personer i apotekene. Blant disse finnes som oftest Hippokrates og Galen,¹¹³ men også f.eks. Aristoteles. Særlig i katolske land har det vært vanlig å avbilde St. Cosmas og St. Damian i apotekene. Det finnes også byster av dem.¹¹⁴ Ellers finnes det engler og ikke minst en rekke bilder av Kristus som apoteker.¹¹⁵

¹⁰⁸ British Museum Cat. Gems 1683: bare steinen er bevart og viser Asklepios som lener seg på staven med slangen, 1687: hele ringen er bevart, steinen viser en Asklepiosbyste, 1694: Her har Hygiea vinger og 2176 som viser en doktor som behandler en pasient mens Asklepios ser på. Ringene er romerske og fra 1-2 –århundre f.Kr.

¹⁰⁹ På Arkeologisk Museum i Stavanger finnes en magisk ring i gull med diamant fra Finnøy i Rogaland som er fra seinmiddelalder (1350-1536 e.Kr). Den bærer innskriften IASPAR MELCHIOR BAL III OR DEI MISERERE ("O Guds konger forbarm dere"). Navnene på de tre vise mennene Kaspar, Melchior og Baltasar ble ansett som virksomme mot epilepsi, krampe og feber. Diamanten var, i tillegg til at den var lykkebringende, også medisinsk virksom. Siden den var den kaldeste av edelsteinene kunne den stille kraftig feber, og den kunne også motvirke gift. *Museoteket ved Arkeologisk Museum i Stavanger, Rogalandsfunn fra istid til middelalder*, Stavanger. 1995 Denne ringen er ikke med i det materialet som er behandlet i Hammervold, A. 1997 *Fingerringe fra Middelalderen i Norge*.

¹¹⁰ For en nærmere beskrivelse se: Kiilreich, B. 1993. *Late fourth century classicism in the plastic arts: studies in the so-called Theodosian renaissance*. s.149

¹¹¹ Kopier av disse finnes i the Museum of the History of Medicine of the University of Zürich.

¹¹² For en nærmere utdyping av temaet se Vikan G. "Art, Medicine, and Magic in Early Byzantium" i Scarborough, J 1984. *Symposium on Byzantine medicine*

¹¹³ Slike byster fant jeg bl.a. i Wien. I Barcelona var der avbildninger i glassmaleri og i trerelieffer i apotekene.

¹¹⁴ Jeg har sett slike bl.a. på museum i Zürich og Basel.

¹¹⁵ En grundig gjennomgang av dette motivet finnes i. Krafft, F. 2001. *Christus als Apotheker Ursprung, Aussage und Geschichte eines christlichen Sinnbildes*. Marburg, Universitätsbibliothek. Se også Hein, W. H. 1992 *Christus als Apotheker*, hvor det er samlet en rekke av de mest kjente bildene.

Hippokrates og Galen

Hippokrates skal ha levd fra ca 460- 361 f.Kr.¹¹⁶ Han ble født på Kos og døde i Larissa i Thessalia. Hippokrates er blitt kaldt medisinenes far, men vi vet lite om den historiske Hippokrates, eller hvilke av hans verk som er blitt skrevet av ham.¹¹⁷ Ifølge hans sykdomslære var det naturens helbredende kraft (Physis) som var viktig og legens oppgave var å hjelpe på denne. Den utbredte oppfatningen var at menneskets kropp inneholder blod, slim, gul galle og svart galle. En god helse får man når det er et riktig forhold mellom disse fire væskene, de skal finnes i riktig blanding, styrke og mengde. Men den absolutte sunnhet som er betinget av fullkommen likevekt mellom de fire væskene er uopnåelig. Terapien til Hippokrates består i å befri kroppen for de overflødige og skadelige væskene.¹¹⁸

Galen¹¹⁹ levde fra ca. 130-201. Han var født i Pergamon i Lilleasia og etter studier i Smyrna, Korint og Alexandria arbeidet han som lege i Pergamon inntil han reiste til Roma i 162. I Roma var han Marcus Aurelius' livlege og holdt forelesninger om medisin. Galen er blitt kaldt "Legeprinsen" og i ry stod han bare under Hippokrates.¹²⁰ Galen utviklet Hippokrates' sykdomslære og terapi videre. Når det gjaldt legemidler delte han dem i 3 klasser:

- Varme, kalde. Fuktige og tørre.
- Legemidler som ved siden av sin hovedvirkning også hadde bivirkninger.
- Legemidler med spesifikk virkning, f. eks. avføringsmidler og brekkmidler.

Galen fremstilte medikamentene selv med stor omhu og pinlig nøyaktighet. Et legemiddel skulle inneholde den virksomme bestanddel i en form som lett kunne tåles av den syke. En rekke oppskrifter på legemidler som fortsatt er i bruk stammer fra Galen, Den Galenske Farmasi.¹²¹

På et skap fra Kaufbeurer Stadtapotheke som finnes i Stadtmuseum, Kaufbeuren, finnes en avbildning av Galen og Hippokrates.¹²² Skapet fra det 18.århundre har tre "etasjer" med dører og maleriene finnes på innsiden av dørene i midten. Galen har en plante i hånden og ved føttene hans finnes en rekke redskaper fra apoteket. bl.a. morter og pestill. Hippokrates har en liten stav med en slange i sin høyre hånd og bærer en bok under den venstre. I bakgrunnen sees et skip med segl, og på hans venstre side et destillasjonsapparat. Interessant er det at begge er

¹¹⁶ Det finnes forskjellige dateringer i kildene. Sverre, 460 – 377 f.Kr. Bender, 460 –361 f.Kr., Schmitz, 460-370 f.Kr.

¹¹⁷ For en nærmere presentasjon se French, R. 2003 *Medicine before Science* s.9

¹¹⁸ Se Sverre 1982 s. 23 for en nærmere presentasjon av legemidler hos Hippokrates.

¹¹⁹ Et informativt verk om Galen er: García- Ballester, L. 2002 *Galen and Galenism*

¹²⁰ Se French 2003 s. 34

¹²¹ For en nærmere utdyping se. Sverre 1982 s. 27

avbildet med sandaler på føttene. De er omgitt av en bord med bl.a. skjell og perler, og nederst i borden er det to fugler på hver side som muligens kan være svaner. Skapet kan minne om et alter med avbildninger av Galen og Hippokrates på innsiden, slik en også hadde helgener. Det finnes to dører fra et alterskap med avbildninger av helgener på innsiden i kirkesamlingen ved Bergen Museum.¹²³ Her er på den ene siden evangelisten Johannes¹²⁴ og Margrethe¹²⁵ og på den andre St. Kristoffer¹²⁶ og pesthelgenen Rochus.¹²⁷ En mener at skapet kan sees som et senmiddelalderlig ”apotek” som rommer helgener som ble påkalt ved forskjellige sykdommer.¹²⁸

¹²² Se Mohr, D. 1992 Alte Apotheken und pharmazie-historische Sammlungen in Deutschland und Österreich, farbteil 3

¹²³ Fløyene kom til Bergen Museum fra Hjørundfjord kirke på Sunnmøre i 1864 og har museumsnummer MA 249 a – b. Bildene ble avdekket i forbindelse med en utstilling i Historisk Museum Kirkesamlingen 1. september – 29. oktober 1989. I følge von Achen finnes det ikke noen andre skriftlige kilder enn en billedtekst på s. 12 i publikasjonen fra utstillingen *Maleri og skulptur fra senmiddelalderen 1450-1525* Ifølge denne er maleriet utført i Nordtyskland ca. 1520. I artikkelen ”Sankt Cosmas og Sankt Damianus” s.1137 forteller forfatteren P.A. Østrup om sine undersøkelser i Hjørundfjord i 1977. Ifølge boken *Dengang helgener var læger* av K. Hæger på side 18 skulle det være pesthelgene Cosmas og Damianus som var avbildet på alteret. Forfatteren fant ikke alteret, men møtte prost Olav Ekeland som kunne fortelle at erkebiskop Olav Engelbrektson i Trondheim hadde hatt en uekte datter Cassi som var gift med presten i Hjørundfjord og dette hadde vært grunnen til at erkebiskopen gav kirken alteret og en messehagel, men kirken ble ødelagt av et snøskred. Alteret ble reddet og satt opp i den nye kirken. Messehagelen ble også reddet. Begge deler skulle være på Bergen museum. Forfatteren var skuffet over at dørene, som var overmalt, ikke hadde bilder av St. Cosmas og St. Damian og kommenterer dem ikke nærmere.

¹²⁴ Skytshelgen for teologer, funksjonærer, notarer, billedhoggere, malere, skrivere, forfattere, bokhandlere, boktrykkere, bokbindere, papirfabrikanter, vindykkere, slaktere, salmakere, glassmestre, speilmakere, gravører, lysestøpere, kurvmakere, for vennskap, mot forgiftninger, brannskår, fotlidelser og epilepsi, mot hagl, for en god avling se <http://www.katolsk.no/biografi/johannes.htm>

¹²⁵ St. Margrete av Antiokia – 305. Skytshelgen for bønder, hushjelpere, ammer og barnepiker; for de fødende og ammende kvinner; for en god fødsel; mot ufruktbarhet og mot å miste melk; mot sår og sykdommer i ansiktet; for en god død; for å unnsnippe djeveler se <http://www.katolsk.no/biografi/margrete.htm> Hun var en av de 14 nødhjelperne, en gruppe helgener som først opptrer i Tyskland. se <http://www.katolsk.no/biografi/14hjelp.htm>

¹²⁶ Skytshelgen for de reisende, bilister, sjåførere, syklistere, piloter, skippere, ferjemenn, sjøfolk, fløtere, pilegrimer, idrettsutøvere, gruvearbeidere, tømmermenn, hattemakere, fargere, bokbindere, skattegravere, frukthandlere, gartnere, leger, gravide kvinner, barn; for gater, broer og festninger; mot vann, brann, tørke, uvær og pest; mot øyenlidelser, tannpine og sår; mot en uventet død og for en god død. Han var også en av de 14 nødhjelperne. Se <http://www.katolsk.no/biografi/kristofr.htm>

¹²⁷ Rochus av Montpellier ca 1295 - ca1327 er bl.a. helgen for leger, syke, sykehus, kirurger og apotekere. Han påkalles ved epidemier, pest, kolera, hudsykdommer, fotlidelser, knesmerter, byller, hundegalskap, mot alle medfødte sykdommer og mot allmenn ulykke. Biografi se <http://www.katolsk.no/biografi/rochus.htm>

¹²⁸ Kilde; utstillingsteksten i Bergen Kulturhistoriske museum

SS. Cosmas og Damian

Tvillingene SS Cosmas og Damian ble etterhvert helgener for leger og apotekere. Fortellingen om deres liv finnes bl.a. i Den Gyldne Legende.¹²⁹ Cosmas og Damian skal ha levd og sannsynligvis er det dem som ble drept i Cyrrhus i Syria ca år 303.¹³⁰ De var i følge legenden arabiske tvillingbrødre som levde i den lilleasiatiske byen Aegea i Kilikia der de virket som leger. De var dyktige, men tok ikke betalt for sin hjelp og ble derfor kalt anargyroi: De hellige uten penger. Under Diokletians kristenforfølgelse ble de arrestert av Lysias som var stattholder. De ble torturert og forsøkt henrettet, men de ble reddet av engler, ilden ville ikke skade dem, steinene snudde i luften, og pilene prellet av. Til slutt ble de drept ved halshogging. I følge legendene skal en kamel, som gikk forbi, plutselig ha kunnet snakke og den befalte med høy mørk stemme at de to måtte begraves sammen.

I Aegea skal det ha vært et Asklepiostempel inntil år 355. Det ble ødelagt og erstattet med en kirke dedikert til Cosmas og Damian.¹³¹ Etterhvert ble Konstantinopel senter for kulten rundt helgenene. Her skal det ha vært et stort klosteranlegg som lå utenfor bymurene nær sjøen.¹³² Kirken skal ha hatt både herberge, sykehus og apotek. På høyre side skal det ha vært en søylehall der relikviene ble oppbevart i en sarkofag. Her skal de ha blitt oppbevart til de ble flyttet til Apostelkirken i 1150.¹³³

Andre kilder mener at relikviene ble brakt til Roma og til pave Felix IVs kirke bygget 526-530.¹³⁴ Kirken ligger i utkanten av Forum Romanum og har i dag inngang fra Via dei Fori Imperiali. Det var flere grunner til at Paven viet kirken til de hellige legegudene Cosmas og Damian. Bibliotheca Pacis, som lå omtrent på dette, stedet ble brukt til forelesninger av Galen. I århundrer var også kontorene til de fleste leger i Roma plassert her. Stedet ligger nær Castor- og Polluxtempelet og Cosmas og Damian kan ha vært en god erstatning for disse. Det kan også være at Paven ville vinne velvilje fra det bysantinske imperiet ved å dedikere kirken til helgener fra den østlige delen av riket. I dag er kirken eid av fransikanerne som også har bygget et kloster her. Klostergangen er fra 1626 –1632 da Pave Urban VII lot utføre en radikal transformasjon av kirken. Grunnen til dette skal ha vært forfallet av Forum Romanum der deler ble begravet under

¹²⁹ Elektronisk utgave: <http://www.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/GoldenLegend-Volume5.htm#Cornelius>

¹³⁰ For nøyere beskrivelse se: <http://www.katolsk.no/biografi/kosmas.htm>

¹³¹ Se Wittmann, A. 1967 *Kosmas und Damian* s.22

¹³² "From there (the Church of St. Nicholas at Blachernae) we went farther outside the city to a field near the sea. The large monastery (there) is in honor of Cosmas and Damian. There we kissed their heads very artfully covered in gold" (Stephen) "You go east from Blachernae: there is a monastery of Cosmas and Damian where the gold-covered heads of Cosmas and Damian repose" (Russian Anonymous) Slik beskrives klosteret på 14-1500-tallet av de russiske reisende til Konstantinopel. Se Majeska. G.P. 1984 s. 331

¹³³ Wittman. A. 1967 s.24

slam da Tiberen gikk over sine bredder. Det skal også ha vært et jordskjelv her. I forbindelse med denne ombygningen har en del av mosaikkene bl.a. på korbuen gått tapt. I øvre del av apsiden har også Guds hånd vært synlig, men denne forsvant da det ble satt inn et ovalt vindu. Mosaikken på korbuen ble gjort ferdig under pave Sergio I (687- 701).¹³⁵ Temaet er hentet fra Johannes' Åpenbaring kapittel 1,2, 4, 4-10, 5,2 og 6. I midten finner vi den juvelbesatte tronen med det himmelske lammet mot en rund blå bakgrunn. Ved tronenes føtter ligger skriftrullen med syv segl som fortsatt er intakt. På sidene finner vi de syv lysestakene, symboler på de syv Kirkene, fire engler på skyene, to på hver side av lammet og livsvesenene Engelen, Lukas og Ørnen, Johannes, Løven, Markus og Oksen, Matteus er dekket av de barokke kapellene. På bunnen på venstre og høyre side ser vi to hvite hender som ofrer martyrkronene. Dette er rester av "de eldste". SS Cosmas og Damian er kledd i reisedrakter og holder frem sine martyrkroner. St. Cosmas bærer en rød veske med kirurgiske instrumenter med et hvitt kors.

En annen kirke på Forum Romanum hvor Cosmas og Damian også er avbildet er Santa Maria Antiqua.¹³⁶ Helgenene er representert i kirkens Diakonikon som også er blitt kalt legekapellet.¹³⁷ Her er en rekke helgener med tilknytning til medisin og farmasi avbildet. Det kan se ut som om denne plassen i kirken, på høyre side for alteret, har vært et av stedene hvor helgenene er plassert. De finnes også på denne plassen i katedralen i Monreale på Sicilia og i Klosterkirken i Moldvita kloster i Romania.¹³⁸ Det er ingen tvil om at helgenene har vært populære. Det utviklet seg en kult i store deler av Sør-Europa med flere kultsteder.¹³⁹ Utbredelsen av bilder er stor særlig sør i Europa men også i Tyskland.¹⁴⁰ Det kan se ut som om

¹³⁴ Se: <http://www.katolsk.no/biografi/kosmas.htm>

¹³⁵ For en nærmere beskrivelse av kirkemosaikken se Oakeshott, W. 1967 *The Mosaics of Rome* s. 90

¹³⁶ Se Nordhagen P.J. 1968 *The Frescoes of John VII (A.D. 705-707) In S. Maria Antiqua in Rome, The Chapel of the Holy Physicians* s. 55

¹³⁷ Diakonikon er navnet på det kapellet, vanligvis på høyre, side hvor de liturgiske tekstene ble oppbevart.

¹³⁸ Da fremstillinger av helgenene i S. Marco kirken i Firenze av fra Angelico er velkjente, har jeg prøvd å finne mindre kjente eksempler på fremstillinger av helgenene.

¹³⁹ Dette er beskrevet i Wittmann. A. 1967, *Kosmas und Damian*. Boken har også en beskrivelse av de ulike billedtypene og bruken av helgenene som skytshelgen for leger og farmasøyter. Pothmann A. 1982 *Cosmas und Damian* er en beskrivelse av utbredelsen av kulten og av kirkekunst i Tyskland. Kulten skal ha bredt seg fra Roma bl.a. til Aachen, Essen og Hildesheim. Relikvier finnes i Essen, et relivieskrin er i Bremen og i Mariakirken i Goslar er der glassmalerier fra ca 1270 som forteller legenden ut fra Den Gyldne Legende ifølge Pothmann s. 37(I følge introduksjonen til The Golden Legend utgave 1993 er den datert ca. 1260)

¹⁴⁰ For en nærmere analyse av motivet se David-Daniel M. 1958 *Iconographie des Saints médecins Come et Damien* Boken kartlegger en rekke avbildninger av helgenene og har en grundig ikonografisk analyse av helgenenes gester, klær og attributter som varierer ut fra tid og kontekst.

de er sjeldnere i Norden,¹⁴¹ men det finnes avbildninger bl a. i Eds kirke i Sollentuna, Sverige.¹⁴² Alle disse maleriene er fra før reformasjonene. Det ser ikke ut som om helgenene er blitt brukt i apotekikonografien i Norge, og ingen apotek har blitt kalt opp etter dem. Muligens kan dette henge sammen med at de norske apotekene ble opprettet etter reformasjonen i et protestantisk land.

Finnes det en sammenheng?

Etter gjennomgang av kirkeikonografi, manuskripter og observasjon av apotek, var det et stort spørsmål som meldte seg. Kan det være noen sammenheng mellom de forskjellige personene som opptrer?

Mirakuløs helbredelse i kirker

Asklepioskulten forsvant ikke med en gang i tidlig kristen tid. Den blomstret i det meste av det fjerde århundre og kollapset ikke før keiser Theodosius ((379-95) uttryddet de gamle hedenske helligdommene.¹⁴³ Kulten ble etterhvert erstattet med tilbedelsen av legehelgenene, i første rekke av St. Cosmas og St Damian. Legehelgenene var også en manifestasjon av Kristi kraft som var gitt til dem. Helgenene utførte sine mirakler på den samme måten som Asklepios hadde gjort. I sin artikkel *"The Chapel of Physicians at Santa Maria Antiqua"* analyserer David Knipp kapellet.¹⁴⁴ Det kan ha vært et *diaconiae* i tilknytning til kirken. Institusjonen skal ha blitt innstiftet av biskop Paul av Antioch på 600-tallet.¹⁴⁵ Dette skulle være veldedige institusjoner basert på kristne frivillige hvor en også utførte medisinsk behandling basert på Hippokrates og Galen. En kan da anta at kapellet ble brukt til bønn og kontemplasjon. Knipp mener at idéen om dyrkingen av de medisinske helgenene også innbefattet inkubasjon¹⁴⁶. Miller

¹⁴¹ Jeg har funnet kalkmalerier i to kirker i Danmark, Nørre Herlev i Lyngby, Roskilde fra 1450-1475, og i Udbyneder i Gjerlev, Århus fra 1500-1525. <http://www.kalkmalerier.dk> Videre to i Sverige i Söderala, Hälsingland fra 1500-tallets første del og Ed, Uppland Se også artikkelen *"Sankt Cosmas og Sankt Damianus"* hvor Peer A. Østrup igjennom fortellinger om helgene og utdyper funn i Norden og setter helgenene i en dansk farmasøytisk sammenheng. Bilder fra Nørre Herlev kirke har vært brukt som dekorasjon på Apoteket Friheden i Hvidovre. De skal stamme fra den såkaldte Isefjordmesterens verksted.

¹⁴² Kalkmaleriene er datert 1487 og muligens laget av Albertus Pictor. Her skal ha vært en innskrift som nå er forsvunnet men som er skrevet ned av Elias Brenner og Johan Peringskiöld se.

<http://www.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=940519M1>

¹⁴³ Se Miller, T. 1997 *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire* s.33

¹⁴⁴ Knipp. D. 2001

¹⁴⁵ Se Miller 1997 s. 131

¹⁴⁶ En viktig beretning om dette finnes i den gyldne legende: *"Pope Felix, a predecessor of Saint Gregory, built a noble church in Rome in honor of Saint Cosmas and Damian. In this church there was a man, a devoted servant of the holy martyrs. One of the man's legs was totally consumed by a cancer. While he was asleep, the two saints appeared to their devoted servant, bringing salves and surgical instruments. One of them said to the other: "Where can we get flesh to fill in where we cut away e rotted leg?" The other said: "Just today an Ethiopian was buried in the cemetery of Saint Peter in Chains. Go and take his leg, and we'll put it in place of the bad one." So he sped to*

mener i tillegg at legehelgenkulten overtok ritualer og praksis fra Asklepioskulten også tempelsøvnene og at helgenene utførte sine mirakler på samme måte som Asklepios hadde gjort.¹⁴⁷ Fortellingen om den hvite mannen som fikk et svart bein sydd på er ofte brukt som bakgrunn for bilder av helgenene. Blant annet inngår scenen i Fra Angelicos billedserie av St. Cosmas og St Damian i S. Marco kirken i Firenze¹⁴⁸, og det finnes et bilde i Prado i Madrid¹⁴⁹ og i Wellcome Trusts samlinger i London¹⁵⁰. Mirakelhistorier var også knyttet til andre helgener.

I *"The Miracles of St. Artemios"*¹⁵¹ er en rekke historier om helbredelse i en kirke i Konstantinopel samlet og oversatt. Her er det en rekke beretninger om mennesker som blir besøkt av St. Artemios mens de sover, i noen tilfeller helbreder han dem og i andre gir dem en oppskrift på hvordan de skal bli friske. Slike beretninger viser at praksisen fra Asklepiostemplene ble overtatt av de kristne og ført videre i kirkebygningene i alle fall til slutten av det første årtusen etter Kristus.

Votivgaver og "medisin" fra helgener

Votivgaver var, som beskrevet ovenfor, en viktig del av Asklepioskulten, og denne praksisen ble videreført også etter at templene ble erstattet med kristne kirker.

*"Medieval shrines were covered with wax or metal images of arms, legs, hearts and other diseased bodily parts (not to mention models of sick animals) presented by those who hoped for, or believed they had already received, a miraculous cure."*¹⁵²

Bilder, nesten som en tegneserie, av hvordan gavene ble gitt til en helgen og hvordan de hang i nærheten av sarkofagen hans kan en finne i St. William-vinduet i katedralen i York.¹⁵³ Dette

the cemetery and brought back the Moor's leg, and the two saints cut off the sick man's leg and inserted the Moor's in its place, carefully anointing the wound. Finally they took the amputated leg and attached it to the body of the dead Moor.

The man woke up, felt no pain, put his hand to his leg, and detected no lesion. He held a candle to the leg and could see nothing wrong with it, and began to wonder whether he was himself or somebody else. Then he came to his senses, bounded joyfully from his bed, and told everyone about what he had seen in his dreams and how he had been healed. They sent at once to the Moor's tomb, and found that his leg had been cut off and the aforesaid man's limb put in its place in the tomb."

Voragine J. de 1993 *The Golden Legend* Volume II s.198

¹⁴⁷ Miller 1997 s. 41

¹⁴⁸ Gjengitt i David-Daniel M. 1958 fig. 36. En del av de andre bildene i serien (fig.29-35) er idag spredt på flere museer.

¹⁴⁹ Se David-Daniel fig.13 Maleriet er fra det 15. århundre og malt av del Ricon de Figueroa

¹⁵⁰ Bildet skal være utført av Alonso de Sedano i Burgos ca. 1495 se Schupbach, W. 1989 *The Iconographic Collections of the Wellcome Institute for the History of Medicine* s.41 og s. 57-58

¹⁵¹ Chrisafulli and Nesbitt 1997

¹⁵² Rawcliffe, C. 1997 s.22

viser at denne praksisen var levende også i vest i middelalderen. En kan også se votivgaver i kirker og ved kultsteder idag.¹⁵⁴ I kirkene var det også spesielle ikoner som var beregnet for votivoffer.¹⁵⁵ Mange mennesker dro på lange farefulle ferder for å besøke de helligste stedene og de mest populære helgenene. Bakgrunnen for praksisen med å dra på pilegrimsferd var å besøke hellige steder og å bli helbredet fra sykdom og plager.¹⁵⁶ Viktig var det å røre ved helgenenes kiste eller ved relikviene. De tok med seg hellig vann, olje eller jord fra stedet, og dette ble senere brukt som ”medisin”. Praksisen med inkubasjon fantes også her, og i tillegg var det vanlig å ta med seg f. eks. olje fra lampen som brente ved helgenens bilde eller kiste.¹⁵⁷ En annen kostbarhet var *myron*¹⁵⁸ en parfymert olje som på en mirakuløs måte kom fra relikviene.¹⁵⁹ Noen scener fra St. William-vinduet i York viser tydelig tappekraner for en slik olje på sarkofagen og personer som samler den opp i kar og flasker¹⁶⁰. Så ble oljen fraktet tilbake til den syke og brukt som medisin. I en av beskrivelsene av miraklene til SS. Cosmas og Damian er det maling fra bildet av helgene som blir brukt som medisin.

*”The woman then develops a bad case of colic and happens to be left alone in her house. Perceiving herself to be in danger, she crawled out of bed and, upon reaching the place where these most wise Saints were depicted on the wall, she stood up leaning on her faith as upon a stick and scraped off with her fingernails some plaster. This she put into water and, after drinking the mixture, she was immediately cured of her pains by the visitation (epiphoniasis) of the Saints.”*¹⁶¹

I sin leting etter noe som kunne brukes som medisin og gi lindring av sykdom og plager var det altså vanlig å bruke ”helgenmedisin”. Et populært og kostbart legemiddel var teriak som kunne

¹⁵³ Se French, Thomas 1999 *York Minster, The St. William Window*. Side 109. På nettstedet <http://www.cvma.ac.uk/home.htm> er en rekke bilder av glassmalerier i Storbritannia samlet, også bilder av St. William-vinduet i York.

¹⁵⁴ Dette er observert bl.a. i Hosias Lukas i Hellas og utenfor St. Agnese i Roma

¹⁵⁵ Se Nordhagen P.J. 1987 ”Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts” DOP 41 s. 453

¹⁵⁶ Talbot, M. 2002 ”Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts” DOP 56 s. 153

¹⁵⁷ Talbot. 2002 s. 159

¹⁵⁸ Myron finnes bl.a. i perubalsam som kan ha vært en av bestandelene i balsameringsoljene. Fortelling om forberedelse til begravelse finnes i Lukas 23, 55-56, 55” De kvinnene som var kommet med ham fra Galilea, fulgte etter og så graven, og de så at han ble lagt der. 56 Deretter vendte de tilbake og gjorde i stand velluktende oljer og salver. På sabbaten holdt de seg i ro, som loven krevde.” og 24. 1. 1” Ved daggry den første dag i uken kom kvinnene til graven og hadde med seg de velluktende oljene som de hadde laget i stand.”

¹⁵⁹ I middelalderens apotek var det vanlig å bruke preparater som stammer fra mennesket. Mumie var det viktigste. Det fantes fire sorter: arabisk mumie, egyptisk mumie, asfalt og et legeme som er brent svart av solstråler. Vanligvis var det ikke deler av det balsamerte liket som ble brukt, men en harpiksmasse som var sivet ut av kisten blandet med asfalt. Sverre 1982 s. 38

¹⁶⁰ French 1999, Plate 12

¹⁶¹ Se Mango. C 1986 *The Art of the Byzantine Empire 312-1453* s.139

inneholde de merkeligste ting som f.eks. mumie.¹⁶² Glass med bl.a. denne ingrediensen kan sees i laboratoriet ved apoteket i Silos kloster i Spania.¹⁶³

Den uidentifiserte helgenen i legekapellet i Santa Maria Antiqua, Roma

Santa Maria Antiqua var den greske kirken i Roma, og alle helgenene kan knyttes til østkirken. Freskene i Legekapellet i S. Maria Antiqua er malt i to paneler, et nedre og et øvre. I det nederste finner vi bladformer og tynne St. Andreas-kors. I den øverste er der helgener med glorie og de har inskripsjoner. De fleste holder legens attributt, en boks. På inngangsveggen (fra venstre til høyre) finner vi; St. John av Edessa, St. Celsus, St. Abbacyrus, en ødelagt helgen, St. Cosmas, St. Damian. På den venstre veggen en kvinnelig helgen som ikke lar seg identifisere. På den innerste veggen med nisje finnes St. Cosmas, St Abbacyrus, St Stephen (andre attributter), St. Procopius, St. Damian. På den høyre veggen: Uidentifisert, St. Barachisius, St. Dometius (en eremitt med munkekutte), uidentifisert, St. Panteleimon, uidentifisert.¹⁶⁴ I sin artikkel har David Knipp en analyse av den høyre veggen.¹⁶⁵ Spesielt er han interessert i den uidentifiserte helgenen mellom St. Dometius og St. Panteleimon. Han mener at sene fremstillinger av Asklepios kan minne om denne helgenen, men det kan også være en fremstilling av Kristus Pantokrator som kan minne om den i Hosias Loukas og Daphni. Det store spørsmål er da: Er dette Kristus eller Asklepios? Siden Asklepios alltid har hatt en sentral plass i den greske religiøse verden kan en anta at han også influerte de kristne, og at det muligens kan være han som er avbildet i kapellet, men dette kan en ikke være sikker på. For en tid overtok St. Cosmas og St. Damian som de mest populære personene i ikonografien i forbindelse med medisin og farmasi. Avbildninger av Hippokrates og Galen finnes i en senere freske i krypten i katedralen i Anagni¹⁶⁶ som viser at også disse kunne være representert i et kirkebygg.

¹⁶² Eg laget også mumietinktur. Den mest virksomme ble laget av råstoff fra en henrettet som var 24 år. Henrettelsen måtte være foretatt i klarvær.. Det ble også fremstilt kunstige mumier: "man tar et rødhåret menneske og ernærer det med frukt til det er 30 år. Så drukner man det i en stor glasskrukke som er fylt med honning og forskjellige droger, og forseglar det hele. Når man åpner krukken etter 120 år, er prosessen ferdig, og man har utmerket mumie" Sverre 1982 s. 39

¹⁶³ Egen observasjon.

¹⁶⁴ etter Webb, M 2001 *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome* s.119 se også Nordhagen, P.J.1968 s.55-66

¹⁶⁵ Se Knipp.,D. 2002 s. 14 for en nærmere utdyping

¹⁶⁶ Se Smith, M.Q. 1965 "Anagni, An Example of Medieval Typological Decoration" i Papers of the British School at Rome Volume XXXIII s. 12

Bilder i apotekene på 17- og 1800-tallet

I 1800-tallets europeiske apotek finner en ofte avbildninger av Hippokrates og Galen.¹⁶⁷ Dette er ofte små byster som er plassert på toppen av innredningen, og som er med på å gi apoteket dets klassiske preg, men det finnes også malerier som f. eks. på skapdørene som er nevnt ovenfor. På Farmasihistorisk Museum i Basel finnes et maleri av Hippokrates fra 1740.¹⁶⁸ Det er malt av en ukjent kunstner og stammer fra Hofapotheke, Innsbruck. Hippokrates er her avbildet med en urtekvast i venstre hånden og i høyre hånden holder han en skriftrull hvor en kan lese: *Vita Brevis Ars Longa*. På museet finnes også to supraporter med bilder av St. Cosmas og St. Damian. Bildene er fra det 18. århundre og kommer fra Jesuittapoteket i Freiburg, Sveits.¹⁶⁹ Disse er svært interessante fordi helgenene er avbilder i apoteksinteriører. Den ene av helgenene er opptatt med å fortelle hvordan medisinen skal være og har derfor en bok i den ene hånden, mens den andre ved hjelp av noen små engler er opptatt med å lage medisinen. Ikonografien i disse bildene minner mye om fremstillinger av legen og apotekerne i apoteket.¹⁷⁰ På Medisinhistorisk Museum i Zürich har en et apotekinteriør fra midten av 1800-tallet med byster av Cosmas og Damian.¹⁷¹ Dette viser at det også ble brukt byster av disse og ikke bare av Hippokrates, Galen etc. I det nordiske materialet er det derimot som oftest avbildninger av Asklepios og Hygiea slik vi har sett fra eksemplet Svaneapoteket i Oslo.

Urter

I taket på Svaneapoteket i Oslo spiller medisinsplanter en stor rolle. De er plassert i bånd, med to i hver, mellom bildene av Asklepios, Hygiea og de to bildene av Svanen på sidene. Der er seks medisinsplanter: belladonna, Atropa Belladonna, bulmeurt, Hyoscyamus Niger, kongelys, Verbascum Phlomoides, piggeple, Datura Stramonium, revebjelle, Digitalis Purpurea og opiumsvalmue, Papaver Somniferum. Plantene er plassert på en mørk rød bakgrunn og de er litt stilisert, muligens for å passe inn i designet. Deres farger er naturlige og klare, og der er fullt mulig å kjenne igjen plantene. En kan anta at en av apotekets urtebøker er

¹⁶⁷ Det finnes en rekke eksempler i f. eks i Spania og i Italia. Et stort problem er at katalogisering av og litteratur om apotekene er svært sparsom. Det er derfor svært vanskelig å finne eksakte data om apoteket og om avbildningene. Jeg har funnet byster i marmor og fremstillinger i tre integrert i innredningene. I Barcelona finnes også glassmalerier i nedlagte apoteklokaler som nå brukes som kafé. Det finnes også en rekke avbildninger på frontblad i de forskjellige bøkene som ble brukt i apoteket og eller innen medisinen.. Se Hagelin 1997 bl.a. s. 98, 127 og 159.

¹⁶⁸ Se Kluge, Martin og Kriemler. Daniel 2001 *Pharmazie-Historisches Museum der Universität Basel* s. 42

¹⁶⁹ Se Ledermann, François 1996 *Die Heiligen Kosmas und Damian in der Schweiz* s. 266-267

¹⁷⁰ Som eksempel kan nevnes tresnitt fra Hieronymus Brunschwigs Destillierbuch Strassburg 1519

¹⁷¹ Se. Mörgeli, C. 1994 *The Museum of the History of Medicine of the University of Zürich* s. 77

brukt som forelegg for maleriene. Det vet vi har vært gjort i andre tilfeller.¹⁷² Alle plantene er medisinplanter med en sterk dokumentert virkning som også er i bruk i dag. I tillegg til medisinplantene er det brukt planter i et bånd som går rundt hele taket og rammer det inn. Det kan se ut som om disse plantene, for det meste vinløv, er brukt mest som dekorasjon selv om vin har vært en apotekvare i tidligere tider. I vinløvborden finnes også røde kors på hvit bunn, sannsynligvis en henvisning til organisasjonen Røde Kors som på denne tiden ikke hadde laget det regelverket som forbyr deres logo brukt som reklame. En tolkning av de røde korsene har vært at en ønsket å vise at apoteket var en moderne institusjon som fulgte med i tiden.¹⁷³ I en analyse av taket mener en at bakgrunnen for bruken av planter kan være Christoffer Dresser og hans plansjeverk.¹⁷⁴ Bruk av planter og urtebøker har vært en av de viktigste kulturelle innflytelsene i apoteket siden medisinenes første tider, så en kunstner og hans verk kan ikke ha vært avgjørende. Det fantes også farmakopeer og andre bøker i apotekene som sannsynligvis har vært viktigere kilder.

Bakgrunn for bruken av urtemotiv i apotekene

Urter har vært brukt som medisin fra de tidligste tider. Asklepios skal ha blitt lært opp i bruken av legende urter av kentauren Chiron, og denne kunnskapen skal være videreført til senere utøvere av medisin. Et av de mest brukte ikonografiske motiver i apotekene er plantemotivet. Det finnes i en eller annen form i de fleste land som er blitt besøkt i forbindelse med arbeidet med denne oppgaven, og det er også et av de motivene som er blitt tatt opp igjen også på 1990-tallet. De første oppskrifter og beskrivelser av planter som vi kjenner stammer fra antikken. Et viktig arbeid er Theophrastus' bøker *Enquiry into Plants*¹⁷⁵ og *De Causis Planetarum*¹⁷⁶. Begge verkene består av flere bøker og er et forsøk på å klassifisere plantene. Han levde fra ca. 370 – ca. 288 f. Kr. og arbeidet sammen med Aristoteles.¹⁷⁷ Gjennom tidene ble det gjort en rekke forsøk på å klassifisere planter. En vet ikke hvor mange av bøkene som hadde illustrasjoner, for det er bare teksten som har overlevd i de fleste tilfellene. På engelsk er det vanlig å bruke betegnelsen *herbal* både på bøker som inneholder navn og beskrivelser av planter generelt og på samlinger som beskriver plantenes medisinske egenskaper. På norsk vil bøker som beskriver plantenes medisinske egenskaper bli kalt urtebøker, mens ordet *herbarie*

¹⁷² På Svaneapoteket i Lund finnes fortsatt Pharmacopea Boussica fra 1885 som var brukt i forbindelse med inntarsiaarbeidene med urtemotiv. Det er mulig at denne også kan ha vært brukt også på Svaneapoteket i Oslo da den finnes i Univesbibliotekets samlinger.

¹⁷³ Opplysninger fra samtale med Yngve Torud

¹⁷⁴ Se *Svaneapoteket i Oslo 1628-1978* s.39

¹⁷⁵ Theophrastus 1916

¹⁷⁶ Theophrastus 1976

eller *herbarium* er brukt på botaniske verk og bøker som inneholder tørkede planter.¹⁷⁸ De tidligste bøkene var ment som en guide for å finne de rette plantene. En prøvde i begynnelsen å avbilde plantene så naturalistisk som mulig.¹⁷⁹ Men plantene ble så ofte kopiert, og alle var ikke like flinke, så etterhvert hadde bildene blitt dekorasjoner til teksten. Med renessansen kom en tilbakevending til naturalismen. I følge Blunt er det ikke før på 1700-tallet at en vender blikket fra plantenes nyttige funksjon og til den mer artistiske og vi får plantemalere, men samtidig finner vi de nøyaktig illustrerte botaniske bøkene.¹⁸⁰

Dioskorides

Et klenodium er det manuskriptet som kalles *Der Wiener Dioskorides* og som finnes i Nasjonalbiblioteket i Wien.¹⁸¹ En har her bevart et manuskript fra 512 med en usedvanlig høy kvalitet. Manuskriptet har ca 500 illustrasjoner, for det meste av planter men også av noen dyr og fugler.¹⁸² Det er godt kjent fordi det er utkommet i faksimileutgaver. Dioskorides var en lege og farmakolog som levde i det første århundre og som skrev *Materia medica*, en av de første farmasøytiske "oppskriftsbøker". Manuskriptet i Wien, Codex med. Gr. 1, skal være den første kopien med bilder.¹⁸³ Dette manuskriptet er av en slik kvalitet at det ikke finnes noe som kan måle seg med det inntil 1400-tallet.¹⁸⁴ Det ble laget som en gave til Juliana Anicia etter at hun hadde reist Polyeuktoskirken i Konstantinopel. I manuskriptet finnes også et dedikasjonsbilde til henne.¹⁸⁵ Manuskriptet har på første side en påfugl. Blad 2v er viet legene med Chiron i midten og Machaon, Asklepios' sønn til venstre. På blad 3v er Galen omgitt av farmasøyter, med Dioscorides til høyre. En plante, som det knytter seg mange myter til, er alrune eller mandragora.¹⁸⁶ På Blad 4v ser vi Dioscorides motta alruneroten og hvordan hunden som har

¹⁷⁷ For en nærmere presentasjon se Theophrastus bøker med innledning.

¹⁷⁸ For en engelsk definisjon se Blunt, W. Raphael, S. 1994 *The Illustrated Herbal* s. 10

¹⁷⁹ Blunt, W 1994 *The Art of Botanical Illustration* s. 1

¹⁸⁰ Blunt, W 1994 s. 1 Se også boken for en nærmere gjennomgang av historien.

¹⁸¹ Se Faksimileutgave Dioskorides, P. Graz 1998 og 1999

¹⁸² Verket har 383 illustrerte plantebilder. Den zoologiske delen har 66 bilder av giftige dyr, 23 bilder av enkelte fugler og et med 24 fugler. Kommentar bind 1 s. 4

¹⁸³ Se Brubaker, L. 2002 *"The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana"* s. 191

¹⁸⁴ Blunt, Raphael. 1994 s. 20

¹⁸⁵ For en nærmere beskrivelse se Kiilerich, B. 2000 *"Billedet af Anicia Juliana i Dioskourides-manuskriptet i Wien"*

¹⁸⁶ Man antok at det bodde en menneskesjel i alruneroten fordi den med litt fantasi kan ligne på et menneske, den hadde både en mannlig og en kvinnelig utgave. Den skal ha virket på en hemmelighetsfull måte på kroppen som et afrodisiacum. De beste eksemplarene spiret på galgebakkene, og frøene skulle stamme fra de mannlige hengtes sæd. Å ta opp roten skulle være svært risikabelt da røttene i det øyeblikk de slapp jorden utstøtte et så hjerteskjærende skrik at alle som hørte det døde. Når roten ble samlet inn brukte en hansker fordi så lenge roten hadde forbindelse med jorden var der giftige utstrålinger. En grov løs jorden rundt planten og bandt et rep rundt den. Den andre enden av repet ble bundet fast i halsbåndet til en hund som skulle vær skitten og utsultet. Så sprang en langt vekk, stappet voks i ørene og lokket hunden til seg med en godbit. Mandragoraen som ble rykket løs fra jorden utstøtte sitt fryktelige skrik og hunden stupte død i bakken. Sverre, 1982 s. 38

gravet den opp dør. På blad 5 v. blir alruneroten holdt opp av Epinonia og tegnet mens Dioscorides beskriver den.

Bildene i boken er av varierende kvalitet og er sannsynligvis ikke tegnet av den samme kunstneren.¹⁸⁷ Det kan se ut som om de ikke er tegnet direkte fra naturen, men fra eldre illustrasjoner. Tegningene er mye mer naturalistiske enn det som er vanlig i bysantinsk kunst.¹⁸⁸ Manuskriptet har vært basis for kunnskapen til leger og farmasøyter og en rekke av plantene er fortsatt å finne i moderne europeiske farmakopeer.¹⁸⁹ Manuskriptet er godt bevart og på Unescos liste over verdens kulturminner.

Senere urtesamlinger

Mengden av urtebøker er utrolig stor.¹⁹⁰ At mange av dem har vært brukt i apotekene er den imponerende samlingen av slike bøker som finnes i Apoteksocietetens Bibliotek vitne om.¹⁹¹ Det kan se ut som om latin og tysk er de språk som er mest brukt i disse verkene, og det vitner om at farmasi og apotek har hatt en sterk tilknytning til det tysktalende området.¹⁹² Noen bøker har kopperstikk, noen er håndkolorerte og noen er malte manuskripter, men de to første er i flertall. Det ser ut som om mengden forskjellige bøker øker utover 1500-tallet, sannsynligvis fordi det da er mulig å trykke bøker.

Når det gjelder Danmark og Norge kan en nevne Henrik Smid (1490-1563) og Simon Paulli (1603-1680).¹⁹³ Eksemplarer av begge bøker finnes også i Bergen. I et brev fra 25.juli 1645 bad Christian IV legene ved Københavns Universitet om å lage og la trykke et herbarium på dansk.¹⁹⁴ I 1648 utkom Simon Paullis bok *Flora Danica* eller *Dansk Urtebok*. Boken gir et verdifullt bilde av tidens lege- og apotekerkunst. Den er i fire hovedavsnitt etter et system som er basert på de fire årstidene og har en rekke tresnitt. Simon Paulli var født i Rostock og hadde studert både i Tyskland og i Frankrike. Det samme året han publiserte *Flora Danica* ble han professor i anatomi, kirurgi og botanikk i København. I tillegg til den eksisterende kunnskapen inneholder boken hans også erfaringer fra egen praksis. Boken hadde plantenavn både på latin,

¹⁸⁷ Blunt, Raphael 1994 s. 17

¹⁸⁸ Blunt, Raphael 1994 s. 17

¹⁸⁹ Blunt viser til Singer som lister opp førtifire av disse s. 20

¹⁹⁰ Flere av disse manuskriptene finnes i ulike bibliotek. En oversikt som gir et tverrsnitt finnes i Lack, H.W. 2001 *Ein Garten Eden* som er en presentasjon av manuskriptene i Österreichische Nationalbibliothek. Det finnes også mange bøker digitalisert på Internett og flere kommer til. Se. Missouri Botanical Garden Library. <http://ridgwaydb.mobot.org/mobot/rarebooks/>

¹⁹¹ En oversikt over de sjeldneste bøkene er utarbeidet i Hagelin, O 1997 *Old and rare books on Materia medica* Her finnes også en mengde andre bøker som omhandler alle sider ved apotekene. I tillegg til dette finnes et stort bibliotek med bl.a. farmasøytiske verk og tidsskrifter fra en rekke land.

¹⁹² Fra Norge vet en at de første apotekerne og legene var fra kommet fra dette området.

¹⁹³ For en nærmere omtale se Sverre 1982 s. 64 og Hagelin 1997 s. 138

tysk og dansk og da Linné brukte en kopi som student i Lund har han føyet til de svenske plantenavnene.¹⁹⁵

I tillegg til de rene urtebøkene finnes også farmakopene som ble laget for det enkelte land og som også inneholder beskrivelser av planter og oppskrifter på hvordan de skal tilberedes og brukes. På Svaneapoteket i Bergen er det fortsatt oppbevart en stor samling av tørkede planter og andre droger på klare glass. Disse ble brukt til undervisning for at en skulle lære å kjenne igjen drogenes form og lukt. Det finnes en lignende på Folkemuseet i Oslo. Dette viser hvor viktig planter var som innholdstoff i medisinen.

Kloster og apotekerhager

Når en skulle opprette et nytt kloster lette en etter fruktbart land, god vannforsyning godt klima, fredfulle omgivelser, sikkerhet og et naturlig vakkert landskap.¹⁹⁶ Det var svært viktig å få anlagt en hage enten det skulle være et kloster for eremitter eller om klosteret skulle huse flere hundre munk. Hagene ble sett på som et tilbaketrukket paradis. I disse hagene ble det dyrket medisinsplanter. Det finnes få skriftlige kilder som beskriver dette, kanskje fordi urtehagen var så vanlige at det ikke var nødvendig å beskrive dem.¹⁹⁷ Det var også vanlig at det var ansatt farmasøyter som tilberedte plantene. Munkene har også visst hvordan plantene skulle brukes som medisin. I klostrenes bibliotek fant en foruten klassiske og kirkelige verk naturvitenskapelige, medisinske og legekyndige verk. Klosterplanene fra St. Gallenklosteret ble etterhvert brukt som mønster for klostrene.¹⁹⁸ Her finnes både legekantor og apotek med tilhørende urtehage. Etterhvert som utbredelsen av apotek utenom klostrene ble større, ble tradisjonene med å dyrke medisinske planter overtatt av apotekerne:

”Lille Lungegaardsvands bredder var jo meget gammelt haveterræn. Ved nordenden av det laa haver siden 1500-tallet. Svaneapotekets eier siden 1680 Henrik Blatt, hadde her to haver uten tvil væsentlig med medisinske vekster. En av dem solgte han 1711 til sin efterfølger, apoteker Johan de Besche, som var av nederlandsk herkomst og synes at være kommet til Bergen fra Sverige.”¹⁹⁹

¹⁹⁴ Sverre 1982 s. 64

¹⁹⁵ Hagelin 1997 s. 138

¹⁹⁶ Talbot, A 2002 *”Byzantine Monastic Horticulture : The Textual Evidence”* s. 37

¹⁹⁷ Talbot. 2002 s. 54

¹⁹⁸ Se Thompson, J.D og Goldin; G. 1975 *The Hospital: A Social and Architectural History* s. 15 og Sverre 1982 s. 31-32

¹⁹⁹ Schnitler, C.W. *Norske Haver i XVIII. Og XIX Aarhundrede* s. 126

Apotekeren sendte sin sønn Johan Carl de Besche til Carl von Linné for at han skulle lære om planter, og senere anla J.C. de Besche en ny have på den gamle apotekerhavens grunn og bygget sin privatbolig der. Denne haven kjent under navnet Maartmannshaven etter en senere eier, gift med en av de Besche familiens døtre, er en av de mest kjente apotekerhavene i Norge.²⁰⁰ En unik kilde fra hagen er et herbarium, *Herbarium Vivum*, med årstallet 1719 som har vært i de Besche-familien s eie, men som nå finnes i Bergen Museums samlinger.²⁰¹ Herbariet har 380 sider med over 700 pressete planter. Plantene er svært godt bevart, og like viktig er det at de er navnet. Her finnes både medisplanter, nyttevekster og typiske hageplanter. Selv om mange av dem må ha vært samlet et sted med et bedre klima, kan en anta at mange av dem har vært brukt i de bergenske haver. Bergen har også hatt andre apotekerver. Løveapoteket har også hatt sin, men det er vanskeligere å påvise hvor den har vært plassert. Betydningen av plantene må ha vært stor både økonomisk og for trivsel og helse.

Apotek med plantemotiv

Som beskrevet overfor er plantene et viktig ikonografisk motiv i apotekene. Mange apotek i forskjellige stilarter har en eller annen form for plantemotiv, enten i interiøret eller på fasadene. Til den siste gruppen hører Apoteket Ørnen i Bergen. Apoteket holdt til, da det ble bygget, i en historismebygning. En vet at det var vanlig å utstyre disse med dekor, ofte plukket ut fra kataloger. I Apoteket Ørnens tilfelle er fasaden utstyrt med en rekke plantedekorasjoner. Det er ikke så lett å fastslå hvilke planter dette er, men de er relativt naturalistiske. En rekke av apotekene i Wien har også plantedekorasjoner i interiørene.²⁰² Dette var også et av de ikonografiske elementene som ble tatt opp på 1990-tallet og som vil bli beskrevet senere.

Apoteket i Silos kloster

Klosteret Santo Domingo de Silos i provinsen Burgos er mest kjent for sin klostergård med middelalder-skulptur. Her er også bevart et klosterapotek som skal være fra 1705,²⁰³ men dette skal ikke være det originale apoteket. Idag er dette et museum. Her er bevart et laboratorium men mange eksotiske remedier. Her var perle, mumie etc og en rekke mer vanlige droger. I biblioteket, med ca 500 bind, kunne en også se Linnés bøker og i hyllene i apotekrommet er der

²⁰⁰ For en nærmere beskrivelse av De Besche og haveanlegget se Moe D. 1988 "De Besch haven- Maartmannshaven- Ole Bulls plass"

²⁰¹ Moe 1988 s. 26

²⁰² Basert på egne observasjoner. Et av dem er Internationale Apotheke fra 1911 se <http://www.internationale-apotheke.at/english/index.htm> Et annet er Engel-Apotheke se Sarniz, A. 1998 *Architecture in Vienna* s.100. De besøkte apotekene er ikke nevnt i hverken Mohr 1992 eller Kallinich 1999

²⁰³ *Monasterio de Silos* Zaragoza 1990 s. 27 se også <http://www.silos.arrakis.es/botica.htm>

ca 400 farmasøytiske krukker fra Talavera la Reina i Toledo som er laget spesielt for klosterapoteket med dets våpenskjold. Interiøret består av hyller som dekker veggene. Noen er rette, andre buformet. Nederst er der skuffer med forskjellige urtenavn malt på. Dekor på interiøret er maleri av planter. På den ene veggen finnes et bilde av St. Cosmas og St. Damian med en engel i midten. Apoteket er en fin representant for klosterapotekene.

Svaneapoteket i Lund

Et av de mest interessante bevarte apotekinteriør er Svaneapoteket i Lund. Apoteket fikk sin nåværende utforming i 1897-99. Arkitekt var Folke Zettervall og trearbeidene er utført av Ola Nilsson.²⁰⁴ Den nåværende inngangen med portalen er tegnet av arkitekten Th. Wåhlin i 1920. Apoteket ble ombygget i 1950-55 og i 1970. Da ble innredningen restaurert, og en har prøvd å få apoteket til å fungere i en mer moderne utgave uten at dette har gått ut over innredningen. Den er av satinvalnøtt, et mykt treslag som er lett å bearbeide. I det ikonografiske programmet er det plantemotivene som dominerer, men svanemotivet og hygienebegeret er også med, fint skåret i tre. Urtene er laget i intarsia og er plassert på skapdører og på skrankefonten. Alle plantene er virksomme medisinsplanter og forbildet har vært et tillegg til Pharmacopea Borussica (Preussica) ”*Darstellung und Beschreibung in der Pharm. Borussica aufgeführten Offizinellen Gewäcche von Dr. O.G. Berg und Künstler C.F. Schmidt 1858-1861*”²⁰⁵ verket er på fire bind med 204 avbildede vekster. De skal være avbildet så naturtro som mulig og på en slik måte at en ser artens kjennetegn. Materialet er hentet fra levende vekster og fra herbarier. Disse prinsippene har vært viktig for arkitektens overføring av motivene til intarsiaarbeidene. En har søkt å fremheve plantenes mest karakteristiske deler som blomster, frukter, blad og nerver, men også stengler og pigger. Ved besøk på apoteket er det mulig å få se verket som er brukt som forbilde og sammenligne selv. Apoteket, som ligger like ved Domkirken; er et uhyre viktig kulturhistorisk monument som viser institusjonen apotek og dets historie på slutten av det 1900-århundre.

Apotektekniske motiver

I gjennomgangen av motiv i apotekikonografien finnes det noen som ikke er representert i Svaneapoteket i Oslo. Et av dem er det jeg vil kalle apotektekniske motiv. Et slikt finnes også i intarsiaarbeidene i Lund. Det er satt sammen av flere motiv dominert av et

²⁰⁴ Det følgende er basert på Nordholm, U. 1971 *Apoteket Svanen i Lund genom seklerna*

²⁰⁵ sitert etter Nordholm 1971 s. 58

destillasjonsapparat.²⁰⁶ Det kan se ut som om forelegget for dette også finnes i Pharm. Borussic. 1865.

Røros apotek

Det gamle apoteket på Røros var et av de mest interessante i Norge. Lokalet ble fredet i 1984²⁰⁷ og er ikke lenger brukt som apotek. Bygningen er fra 1834 og det har vært apotek her fra 1855. Det spesielle er at apoteket er malt og dekorert. Dette ble utført av teatermaler Hegle i 1936.²⁰⁸ Interiøret er grønt og enkelt, men i publikumsrommet er der scener fra apotekets hverdag, tydelig inspirert av gamle litografier. En av scenene viser apotekerdrengen som støter urter i en stor morter, en annen oppveiling, en tredje destillasjon i laboratoriet og en fjerde ekspedering av kunder. Disse scenene passer fint inn i gruppen av apotektekniske motiv. Bilder av dem er brukt som motiv på reseptkonvolutter også i det nye apoteket og de forteller historien på sin måte.

Apotekenes navn og emblemer

Behovet for å gi et apotek et eget navn kom da byene fikk sitt andre apotek. De første apotekene fikk oftest dyrenavn, men det fantes også apotek med navn som Nordstjernen, Kronen, og Hygiea. Av helgennavn finner vi St. Olav og St. Jørgen, en avledning av St. Georg. Apoteket St. Georg i Oslo har et nyere navn fra 70-tallet, og hvorfor dette apoteket fikk et helgennavn så sent har det ikke vært mulig å finne ut;²⁰⁹ for de siste år var det vanligst å gi nye apotek navn etter stedet f. eks. Askøy Apotek. Etter at kjedene har overtatt apotekdriften, er det de som preger de nye apoteknavnene. For å bygge opp tilhørigheten er det blitt vanlig å bruke kjedenavnene som f. eks. Apotek 1Frogner, Apotek 1 Svanen eller Vitusapotek Torgallmenningen.²¹⁰ Men fortsatt er en rekke av de tradisjonelle apoteknavnene i bruk.

²⁰⁶ Se Nordholm 1971 s. 71

²⁰⁷ Se Norges Apotek og deres innehavere bind IV s. 332 – 340 og bind VIII s. 498 se også Mørk, U. og R. 1991 ”Røros apotek. Et primitivt og intimt apotekanlegg av kulturhistorisk betydning”.

²⁰⁸ Se Norsk Kunstner Leksikon bind 2 s.141

²⁰⁹ Et lansert forslag blant ansatte i Norges Apotekerfoening har vært at apotekeren var opptatt av speidersaken, men det har ikke vært mulig å finne noe dokumentasjon hverken i tilgjengelige bøker eller i arkivene.

²¹⁰ Per 1.okt 2003 var der: totalt 518 apotek. Av disse var 489 apotek og 29 sykehusapotek.

Fordelt pr. kjede: Alliance Unichem 98, Apotek 1. 134, Holtung 12, NorgesApoteket 8, NMD partner 70, Apokjeden 62, Vitus apotek 104, Frittstående apotek 2

Forskjellige apoteknavn

De første norske apoteknavn var altså Svaneapoteket og Løveapoteket. Det kan se ut som om disse også i dag er de mest brukte dyrenavn.²¹¹ Snart fikk en også Ørn, Elefant og Hjort og, etter som mengden apotek økte, en rekke andre apoteknavn. Etterhvert har en fått lovtekster som regulerer bruken av ordet *apotek* og hvilke navn apotekene kan ha.

I dagens lovtekst heter det:

Apotek skal betegne seg utad med ordet apotek. Sykehusapotek kan betegne seg utad som sykehusapotek. Apotekets egennavn skal være godkjent av departementet, som kan nekte spesielle navn brukt.

*Ordet apotek og sammensetninger som inneholder dette ordet, må ikke brukes som betegnelse for noen virksomhet som ikke er offentlig godkjent apotek etter loven. Slike ord må heller ikke brukes som betegnelse på og reklame for produkter som ikke omfattes av apotekenes forhandlingsplikt.*²¹²

Navnet apotek er fortsatt beskyttet og kan ikke brukes av virksomheter som ikke etter loven er apotek. Det kan se ut som om bruk av navn har vært relativ lik i Danmark, Sverige og Norge.²¹³ De første navn var dyrenavn, de ble fulgt av helgen- eller gudenavn og kosmologiske navn. Senere fikk vi plantenavn og spesielle fuglenavn. En stor gruppe har vært apotek med stedsnavn som tok mer og mer over. Det finnes også noen navn som har vært spesielle for det enkelte land. I Sverige har en f. eks. Morianapoteken som muligens henspiller på legenden om den moriske høvdingen St. Mauritius som led martyrdøden²¹⁴ eller også kan vise til den mørkhudede av de vise menn, Kaspar eller at en del legemidler hadde et eksotisk opphav f. eks. krydder.²¹⁵ I Norge finnes Apoteket St. Olav som henspiller på vår helgen.²¹⁶ Bruk av helgennavn har vært forsiktig og det er stort sett bare brukt lokale helgener. Inntil nylig har det vært mest vanlig å gi nye apotek navn etter stedet, bydelen eller f.eks. Apoteket Carl Berner som har navn etter Carl Berners plass i Oslo hvor apoteket er plassert.²¹⁷

²¹¹ En rask opptelling gav 16 Svaneapotek og 12 Løveapotek (nov 2003)

²¹² Se Appendix 1. Se også <http://www.legemiddelverket.no/apotek/apoteklov/Oversiktnorskeapotek.htm>
Her finnes også en oppdatert liste over alle norske apotek.

²¹³ Se Arctander etc.1944, *Det Danske Apotek* s.323, Ekstrøm, S. 1978 "Varför har så manga apotek djurnamn?", Dahle.A. 1966 "Symbolikken i våre gamle apoteknavn"

²¹⁴ Se <http://www.katolsk.no/biografi/mauritiu.htm>

²¹⁵ Ekstrøm 1978. Se også ovenfor, legenden om SS. Cosmas og Damian som transplanterte et svart bein til en pasient

²¹⁶ Om St. Olav se. <http://www.katolsk.no/biografi/olav/>

²¹⁷ Da navn og apotekkonstellasjoner hele tiden endrer seg kan dette være historie.

Apoteknavn i Tyskland og Østerrike er ikke så forskjellige fra våre. Vi finner de samme dyrene, men også noen som ikke har vært brukt i Norge f. eks.. Neshorn, Pelikan og Stork. Det har også vært vanlig å bruke fabeldyr, som Griff og Føniks og religiøse navn, som Engel, Maria og en rekke helgener. Men det ser ut som om Ørn, Løve, Hjort og Svane er foretrukket.²¹⁸

Skilter og emblemer

I enhver by må det være noe som ordner bebyggelsen og hjelper menneskene til å finne frem. Å gi hus nummer er en moderne måte å ordne byen på.²¹⁹ I middelalderen fikk husene derfor egne karakteristiske navn. Dette er en skikk som har vært brukt i mange europeiske byer. Et eksempel på dette er Bryggen i Bergen hvor flere av disse navnene har holdt seg opp i vår tid.²²⁰ Ifølge Helle kan navnene føres tilbake til eierne eller beboerne, eller til noe som var karakteristisk ved gården. Gårdene hadde også egne emblemer. Dette for å hjelpe de som ikke kunne lese til å finne frem. Noen av dem kunne komme fra navnene som f.eks. Englegården som har en engel på fasaden. Ofte har det funnet sted en forvansking som i tilfellet Bugården som før hadde navnet Bondegården og også idag er prydet av en bonde eller bygningsstril med øks. Dette gårdsnavnet er kjent fra 1303. Når det gjelder Enhjørningen sier noen kilder at dette er en forvansking av Einargården og andre at familien hadde en enhjørning i sitt våpen, men enhjørningen pryder fortsatt fasaden. Noe mer gåtefullt er Svensgården som den dag idag er prydet med et hode med tre ansikter, i dag en trekopi av et marmorhode som skal stamme fra Kristkirken.²²¹ Den symbolske bakgrunnen for disse figurene er altså forskjellig og ikke alltid så lett å skjønne, for hvorfor skulle et marmorhode fra Kristkirken i Bergen pryde en handelsgård?²²²

Apotekene har også en lignende praksis. Vi finner svaner, løver, ørner, elefanter, hjorter og mange andre dyr for uten Hygiea, Nordstjernen og en rekke andre navn og emblemer. Disse emblemene finnes i en rekke land, og noen av dem er mer vanlige enn andre. I Norge var det vanlig å gi apotekene navn når apotek nummer to ble opprettet. F.eks. fikk det første apoteket i Bergen navnet Svanen og det andre Løven. En av de farmasøytiske skattene som er bevart, er en rekke av de skulpturene som har prydet apotekfasadene. Mye er havnet i museum, men fortsatt er en rekke av dem på plass i sine rette omgivelser på apotekenes fasader eller i noen tilfeller i

²¹⁸ Se Eilsleben, K.W. 1993 "Adler Löwe Hirsch und Bär."

²¹⁹ Helle, *Bergen bys historie*. s. 227

²²⁰ En fin kilde som dokumenterer dette er også Helland, *Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Bergen*, Aschehoug & Co. Kristiania 1916 bind 1 s. 374-375

²²¹ Se Helle, *Bergen bys historie* s 663. Hodet skal være gitt som gave av Keiser Frederik II til Håkon Håkonson og plassert i Kristkirken som var en treenighetskirke. Da kirken ble revet skal det ha havnet på bryggen.

apoteklokalet. Et av de store spørsmålene er hva som skjuler seg av symbolikk i disse navnene, hva forteller de og hva er bakgrunnen for dem. I det følgende vil jeg prøve å følge de spor jeg har funnet i noen få artikler som er skrevet om emnet, for å se om det er mulig å komme nærmere en tolkning av i første rekke dyresymbolene.

Dyresymboler

I taket på Svaneapoteket i Oslo er svanen gjengitt to ganger, en på hver side av rommet. Det finnes også svaner på fasadene, i vindusglass, dørhåndtak og etter siste ombygging også over klokken. Det var også vanlig å bruke dyresymbolene på etiketter, brevpapir og på krukker og esker som inneholdt legemidler. Der all annen form for billedfremstillinger er borte, er dyrene sammen med eventuelt Hygieabegeret med slangen det eneste ikonografiske elementet i apotekene. Det er derfor ikke tvil om at apotekets dyresymbol var og er, i de tilfeller de ikke er forsvunnet, viktig for identiteten. Det er vanskelig å fastslå når en begynte å bruke dyresymbol i apotekene.²²³ Antakelig begynte en å gi apotekene dyrenavn en eller annen gang i senmiddelalderen. Det kan se ut som om praksisen ble mer utbredt etter reformasjonen og spesielt i det området som hadde tysk innflytelse.²²⁴

Bruk av dyr i kunst

Ser en etter, finnes det en rekke fremstillinger av dyr i kunsten. De finnes bl.a. på vegger, i apsider, på fasader, på kapiteler, for ikke å snakke om i manuskripter. Dyrene finnes alene og i større fremstillinger som f. eks i forbindelse med skapelsen, da Adam gav navn til dyrene²²⁵ og i fremstillinger av Noas ark. Et hovedverk når det gjelder bruk av dyr i kunsten er *Animals in Art and Thought to the end of the Middle Ages*²²⁶. Verket tar for seg dyrebruk i kunsten frem til ca 1600, men heller ikke her finnes noe konkret om bruk av dyreskulpturer i apotek eller annen næringsvirksomhet.²²⁷ Da gjennomgang av den øvrige ikonografi i apoteket har vist at det er klare paralleller mellom denne og bruk av symboler i religion, er det mulig at paralleller også finnes i bruk av dyresymboler i religiøse sammenhenger. Derfor er bruk av dyr i religiøse bygninger og i forbindelse med guder av særlig interesse. Bruk av dyr i kunst finnes i

²²² I Edvardsen, *Bergens, første part.* s. er det i tillegg nevnt Guldskoen med en forgylt bondesko, Søstergården med tegn en gammel mann og noen piker uthugget i tre og Solgården som hadde en forgylt sol på en rund tavle.

²²³ Jeg har ikke kunnet finne noe om når det første apoteket med dyrenavn ble opprettet i noen av de kildene jeg har hatt til rådighet.

²²⁴ Opplysningene stammer fra samtale med François Ledermann, president i International Society for the History of Pharmacy.

²²⁵ Se Maguire, H. 1998 "Adam and the Animals" i *Rhetoric Nature and Magic in Byzantine Art* s. 363-373

²²⁶ Klingender, F. 1971

flere perioder. I antikken²²⁸ finner en bl.a. dyr sammen med guder f.eks. er svanen blitt betegnet som Apollons fugl. I tidlig bysantinsk kunst finner vi en rekke dyr og planter bl.a. i San Vitale i Ravenna. Middelalderen²²⁹ er full av dyrefremstillinger både reelle dyr og fantasidyr. Da bruken av dyr i farmasien ser ut til å ha oppstått i senmiddelalderen, kan en anta at symbolbruken er hentet fra de foregående periodene. I sin bok *Earth and Ocean*²³⁰ diskuterer Maguire bruken av motiv fra naturhistorien i slutten av det femte og det sjette århundre. Han mener at litterære tekster kan hjelpe en til å forstå meningen med bildene, men i sin analyse av flere eksempler knyttet til kirker brukes bare kristne tekster, spesielt av kirkefedre. Men er det mulig at en for å forstå symbolikken knyttet til dyrene også må ta i bruk ikke-kristne tekster? Da det også er bevart dyrefremstillinger i profane bygninger fra denne tiden med motiv som er svært lik de som er brukt i kirkene, kan det være sannsynlig at symbolikken i dem også kan finnes i ikke-kristne kilder.²³¹

Tekster som beskriver dyr

Et utgangspunkt for å trenge ned i problemene rundt årsaken til bruken av dyresymboler i apotekene kan være tekster som forteller om dyrene. De kan grovt deles i tre grupper:

- Antikke tekster, noen med filosofisk innhold og andre som prøver å beskrive dyr og planter.
- Bibelens skapelsesberetning, tekster skrevet av kirkefedre og skapelsesberetninger fra andre religioner.
- Encyklopediske tekster

De to siste gruppene har også et kosmologisk innhold, men det er vanskelig å plassere tekstene, fordi de ofte inneholder flere elementer. Noen av dem utvikler seg videre i middelalderen.

Antikke tekster

En rekke av antikkens tekster beskriver dyr. Mest kjent er Aristoteles og hans bøker.²³² Her prøver han å beskrive de enkelte dyrene ut fra forskjeller i kroppsdelene, aktivitet, livsform og karakter. Han sammenlignet også menneskers og dyrs psykologi. Han mente også at det

²²⁷ Slike bygninger er jo heller ikke regnet som betydningsfulle i kunstsammenheng.

²²⁸ Dyr i antikken er behandlet i Toynbee, J.M. 1973 *Animals in Roman Life and Art*

²²⁹ Middelalderen er behandlet i Flores, N.C. 1996 *Animals in the Middle Ages* og Benton, J.R. 1992 *Medieval Menagerie, Animals in the Art of the Middle Ages* Når det gjelder kristen bruk av dyr i kunsten se Tisdall, M.W. 1998 *God's Beasts*

²³⁰ Maguire, H. 1987 *Earth and Ocean the Terrestrial World in Early Byzantine Art*

²³¹ En av disse er "Det Store Palasset" i Istanbul. Det finnes ikke en entydig ikonografisk analyse av motivene, men noen er forbausende like dem Maguire har beskrevet.

fantes tre nivåer blant levende vesener som samsvarte med tre nivåer av utviklingen av sjelen.²³³ Plantenes sjel var rent vegetative mens dyrene også hadde følelser. Menneskene hadde også i tillegg til det vegetative og følelsene også en rasjonell del som skilte dem fra dyrene.²³⁴ De fleste forfattere jeg har gått igjennom vier Aristoteles stor oppmerksomhet, men det finnes også andre forfattere som beskriver både dyr og planter. I Dioscorides' skrifter finnes det også dyr og fugler, men det kan se ut som om han er mer opptatt av å klassifisere og avbilde plantene.

Pliny

Gaius Plinius Secundus, vanligvis kaldt Pliny den eldre, (23-79) har skrevet et imponerende verk om naturen.²³⁵ Ifølge innledningen til bind 1 skal hans nysgjerrighet ha kostet han livet da han under Vesuvs utbrudd 23.-24. august la ut i en båt for å se på fenomenet og ble drept av giftige gasser. Plinys verk har vært av stor betydning for videre farmasi og medisin og blir ofte referert til. Det som er spesielt i verket er at både plante-, dyre- og mineralriket blir undersøkt og i medisinsk sammenheng beskrives de forskjellige stoffenes medisinske egenskaper, hvilke sykdommer det ser ut til at de hjelper for.

Aelian

Claudius Aelianus (170-230) bodde for det meste i Roma, hvor han kunne bruke bibliotekene og hvor han var en del av en sirkel av lærde menn under prinsesse Julia Domnas beskyttelse. Denne sirkelen inkluderte også Galen.²³⁶ Det er sjelden at senere verk referer til Aelian. Som oftest er det Aristoteles og Pliny som blir nevnt som kilder i senere verk, muligens fordi hans verk er influert av disse. Det som skiller ham fra andre er hans moralske humoristiske vri. Bøkene hans inneholder kuriøse fortellinger fra dyrenes liv, disse er ofte brukt for å kamuflere moralske forelesninger. Muligens er det dette som er blitt bygget videre på av senere forfattere.

Physiologus og Bestiarier

Physiologus er en samling av allegorier om dyr med kristne tolkninger, som skal ha oppstått i Alexandria i det 2. århundre. Denne teksten var på gresk, og utover i middelalderen ble

²³² Se Aristoteles, 1991 *History of Animals, Books 1-10*

²³³ Klingender, 1971 *Animals in art and Thought to the end of the Middle Ages* s.88

²³⁴ Klingender utdyper dette nærmere på s. 88-89

²³⁵ Pliny, 1944 *Natural History* vol. 1-10

²³⁶ Se Aelian, 1971 *On the Characteristics of Animals* Bind 1, Introduction

teksten oversatt til en rekke språk.²³⁷ Disse fortellingene er også bakgrunnen for alle Bestiariene som er bevart i forskjellige biblioteker og samlinger. Kildene til Physiologus er indiske, hebraiske og egyptiske dyrefortellinger og forskjellige klassiske tekster av bl.a. Aristoteles og Pliny. Ingen tidlig gresk tekst har overlevd, de eldste bevarte er på latin, men disse skal være svært nær de greske originalene.²³⁸ Etter hvert ble det vanlig å illustrere tekstene, men der er sprang i utviklingen og en rekke tekster med illustrasjoner er gått tapt.

Kosmologi

Skapelsesberetninger

Det finnes skapelsesberetninger i de fleste sivilisasjoner.²³⁹ For oss er bibelens skapelsesberetning den mest kjente.

Gud skaper Verden

1 begynnelsen skapte Gud himmelen og jorden. 2 Jorden var øde og tom, og mørke lå over havdypet. Men Guds Ånd svevet over vannet. 3 Da sa Gud: «Det bli lys!» Og det ble lys. 4 Gud så at lyset var godt, og han skilte lyset fra mørket. 5 Gud kalte lyset dag, og mørket kalte han natt. Og det ble kveld, og det ble morgen, første dag.

6 Gud sa: «Det skal bli en hvelving midt i vannet, og den skal skille vann fra vann!» Og det ble slik. 7 Gud gjorde himmelhvelvingen og skilte vannet som er under hvelvingen, fra vannet som er over den. 8 Gud kalte hvelvingen himmel. Og det ble kveld, og det ble morgen, andre dag.

9 Gud sa: «Vannet under himmelen skal samle seg på ett sted, så det faste land kommer til syne!» Og det ble slik. 10 Gud kalte det faste land for jord, og vannmassen kalte han hav. Og Gud så at det var godt.

11 Da sa Gud: «Jorden skal la grønne vekster gro fram, planter som setter frø, og trær som bærer alle slags frukt med frø i, på jorden!» Og det ble slik. 12 Jorden bar fram grønne vekster, planter som setter frø, og trær som bærer frukt med frø i, hvert etter sitt slag. Og Gud så at det var godt. 13 Og det ble kveld, og det ble morgen, tredje dag.

14 Gud sa: «Det skal bli lys på himmelhvelvingen. De skal skille mellom dag og natt og være merker som fastsetter høytider, dager og år. 15 De skal skinne på hvelvingen og lyse ut over jorden.» Og det ble slik. 16 Gud skapte de to store lysene, det største til å råde om dagen og det minste til å råde om natten, og stjernene. 17 Gud satte dem på himmelhvelvingen til å lyse ut over jorden, 18 til å råde om dagen og natten og til å skille lyset fra mørket. Og Gud så at det var godt. 19 Og det ble kveld, og det ble morgen, fjerde dag.

²³⁷ Se Baxter, R. 1998 *Bestiaries and their users in the Middle Ages* s.29 for en nærmere utgreiing. Dateringen av manuskriptet varierer en del i forskjellige kilder. I forordet til *The Aberdeen Bestiary* http://www.clues.abdn.ac.uk:8080/bestiary_old/alt/comment/best_toc.html mener en at manuskriptet er fra det fjerde århundre.

²³⁸ The Aberdeen Bestiary, *What is a Bestiary?* s. 1

²³⁹ I sitt forord til *I Begynnelsen, Skapelsesmyter fra hele verden* s.12, bruker Bringsværd og Braarvig begrepet Kosmogoni som er utledet av de to greske ordene kosmos og genesis. En har seks forskjellige typer kosmogonetiske myter: Skapelse 1) fra ingenting 2) fra kaos 3) fra et kosmisk egg 4) fra et par verdensforeldre 5) gjennom en rekke (uventede og overraskende) begivenheter 6) takket være en "jorddykker" (en som dykker ned i urvannet og henter verden opp).

20 Gud sa: «I vannet skal det myldre av liv, og fugler skal fly over jorden, under himmelhvelvingen.» 21 Og Gud skapte de store sjødyrene og alt liv som det yrer og kryr av i vannet, hvert etter sitt slag, og alle dyr som har vinger til å fly med, hvert etter sitt slag. Og Gud så at det var godt. 22 Han velsignet dem og sa: «Dere skal være fruktbare og formere dere og fylle vannet i havet, og fuglene skal formere seg på jorden!» 23 Og det ble kveld, og det ble morgen, femte dag.

24 Gud sa: «Jorden skal la alle slags levende skapninger gå fram, fe, kryp og ville dyr, hvert etter sitt slag.» Og det ble slik. 25 Gud skapte alle slags ville dyr og alle slags fe og kryptet på marken av alle slag. Og Gud så at det var godt.

26 Da sa Gud: «La oss skape mennesker i vårt bilde, som et avbilde av oss! De skal råde over fiskene i havet og fuglene under himmelen, over feet og alle ville dyr og alt kryptet som det kryr av på jorden.» 27 Og Gud skapte mennesket i sitt bilde, i Guds bilde skapte han det, til mann og kvinne skapte han dem. 28 Gud velsignet dem og sa til dem: «Vær fruktbare og bli mange, fyll jorden og legg den under dere! Dere skal råde over fiskene i havet og fuglene under himmelen og alle dyr som det kryr av på jorden!» 29 Og Gud sa: «Se, jeg gir dere alle planter som setter frø, så mange som det finnes på hele jorden, og alle trær som bærer frukt med frø i. De skal være til føde for dere. 30 Og til alle dyr på jorden og alle fugler under himmelen og alt som kryper på jorden, alt som har livsånne i seg, gir jeg alle grønne planter til føde.» Og det ble slik. 31 Gud så på alt det han hadde gjort, og se, det var overmåte godt. Og det ble kveld, og det ble morgen, sjette dag.²⁴⁰

En annen bibelsk tekst som er viktig i denne forbindelse er kapittel 2 som blir kalt: "Den andre skapelsesberetningen"²⁴¹

Slik ble himmelen og jorden fullført med hele sin hær. 2 Den sjuende dagen hadde Gud fullført hele sitt verk. Og Gud hvilte den sjuende dagen etter at han hadde gjort alt dette. 3 Gud velsignet den sjuende dagen og lystet den hellig. For den dagen hvilte Gud etter det verk han hadde gjort da han skapte

4 Dette er fortellingen om himmelen og jorden da de ble skapt.

På den tid Herren Gud skapte jorden og himmelen, 5 fantes det ikke en busk på jorden, og ennå hadde ikke et grønt strå grodd fram. For Herren Gud hadde ikke latt det regne på jorden, og det var ingen mennesker til å dyrke den. 6 Men en kilde sprang fram av jorden og vannet hele marken. 7 Og Herren Gud formet mannen av jord fra marken og blåste livspust inn i hans nese, så mannen ble til en levende skapning.

8 Herren Gud plantet en hage i Eden, et sted i øst. Der satte han mannen han hadde formet. 9 Og Herren Gud lot alle slags trær vokse opp av jorden, herlige å se på og gode å spise av, og midt i hagen livets tre og treet som gir kunnskap om godt og ondt.

10 En elv gikk ut fra Eden. Den vannet hagen og delte seg siden i fire grener. 11 Den første heter Pisjon. Det er den som renner rundt hele Havila-landet, der det er gull. 12 Gullet i det landet er godt, og der finnes også bedolah-kvae og karneol. 13 Den andre elven heter Gihon. Det er den som renner omkring hele Nubia. 14 Den tredje elven heter Hiddekel. Det er den som renner øst for Assur. Og den fjerde elven er Eufrat.

15 Så tok Herren Gud mannen og satte ham i Eden til å dyrke og passe hagen. 16 Og Herren Gud gav mannen dette påbud: «Du kan spise av alle trærne i hagen. 17 Men treet som gir kunnskap om godt og ondt, må du ikke spise av; for den dagen du spiser av det, skal du dø.»

²⁴⁰ Første Mosebok Kapittel 1, teksten er hentet fra: <http://www.bibelen.no/>

²⁴¹ Første Mosebok Kapittel 2

18 Da sa Herren Gud: «Det er ikke godt for mannen å være alene. Jeg vil gi ham en hjelper som er hans like.» 19 Og Herren Gud tok jord og formet alle dyrene på marken og alle fuglene under himmelen, og han førte dem til mannen for å se hva han ville kalle dem. Det navnet mannen gav hver levende skapning, det skulle den ha. 20 Så satte mannen navn på alt feet, alle fuglene under himmelen og alle ville dyr i marken. Men for seg selv fant mannen ingen hjelper som var hans like.

21 Da lot Herren Gud en dyp søvn komme over mannen. Og mens han sov, tok han et av hans ribben og fylte igjen med kjøtt. 22 Av det ribbenet Herren Gud hadde tatt fra mannen, bygde han en kvinne, og han førte henne bort til ham.

23 Da sa mannen: «Dette er da ben av mine ben og kjøtt av mitt kjøtt. Hun skal kalles kvinne, for av mannen er hun tatt.»

24 Derfor skal mannen forlate sin far og sin mor og holde seg til sin hustru, og de to skal være ett.

25 De var nakne, både mannen og hans hustru, men de skammet seg ikke.

Denne teksten er brukt som bakgrunn for en rekke fremstillinger, også av dyrene. Den er senere blitt tolket av kirkefedrene i tekster kalt Hexaemeron (å ha seks deler).²⁴² Best kjent er St. Basil: *Nine Homilies of the Hexaemeron*²⁴³.

Det finnes også skapelsesfremstillinger i andre religioner. En av disse er Sefer Jetsira, Jødisk Kabbala.²⁴⁴ Dette er en bok om skapelsen, den skal være skrevet mellom 200-600 e.Kr., men teksten foreligger ikke i manuskripter før ca. 900. Grunntanken er at Gud har skapt verden ved hjelp av 10 urtall og de 22 konsonantene i alfabetet. Det første urtallet er Guds Ånd, og fra den utgår de tre neste tall. Hvert av de fire første urtallene har en parallell i skapelsen: ånd, luft, vann og ild. Av urluften skapte Gud de 22 grunnleggende konsonanttegnene som ordner skaperverket i tre parallelle nivåer: verden, tiden og menneskekroppen. Teksten har en rekke henvisninger til himlene og planetene som knytter den til gnostiske og astrologiske tanker i Oldtiden. Interessant i denne sammenhengen er kapittel 5 hvor det heter:

*”De tolv stjernebildene som utgjør Dyrekretsen i universet er: Aries (Væren), Taurus (Tyren, oxen), Gemini (Tvillingene), Cancer (Krepsen), Leo (Løven), Virgo (Jomfruen), Libra (Vekten), Scorpio (Skorpionen), Sagitarius (Skytten, jegeren), Capricornus (Steinbukken), Aquarius (Vannmannen) og Pisces (Fiskene)”*²⁴⁵

Stjernetegnene blir koplet sammen med mennekekroppen:

”De tolv organene i menneskekroppen er: to hender, to føtter, to nyrer, galle, små innvoller, lever, spiserør, mage og milt.”

²⁴² <http://www.newadvent.org/cathen/07310a.htm>

²⁴³ <http://www.newadvent.org/fathers/3201.htm>

²⁴⁴ Se Bringsværd og Braarvig 2000, *I Begynnelsen* s. 360

²⁴⁵ *I begynnelsen* s. 374

En kan anta at dette kan være en del av bakgrunnen for avbildninger av Zodiakmennesket som er vanlig i middelalderens manuskripter. En annen er ideen om mennesket som mikrokosmos og verden som makrokosmos.

Encyklopediske tekster

Til denne gruppen kan en regne Isodor av Sevilas (ca.560-636) tekster, og da først og fremst Etymologies.²⁴⁶ Dette var et slags leksekalt verk som inneholdt grammatikk, retorikk, teologi, historie, matematikk, medisin etc. Dette verket, som inneholdt all den kunnskap som var kjent på den tiden det ble skrevet, var i bruk gjennom hele middelalderen. Fortsatt finnes noen bevarte eksemplarer av hans manuskripter.²⁴⁷ Bok XII handler om dyr og bygger på Aristoteles og Pliny. Det spesielle med Isodor er at han prøver å finne opphavet til ordene på det første språket, hebraisk.²⁴⁸

“Chapter 1. On flocks and work animals.

1. Adam first named all living creatures, assigning a name to each in accordance with it's purpose at that time, in view of the nature it was to be subject to.

*2. But the nations have named all animals in their own languages. But Adam did not give those names in the language of the Greeks or Romans or any barbaric people, but in that one of all languages which existed before the flood, and is called Hebrew”.*²⁴⁹

Han gjengir dyrehistoriene fra tidligere forfattere, men uten Physiologus kristne moral.

Denne tradisjonen blir ført videre av Bartholomaeus Anglicus. Omtrent alt en vet sikkert om ham er at han var munk og forfatter av *De proprietatibus rerum*²⁵⁰. Dette er en encyklopedia over teologi og vitenskap oppdelt i 19 bøker, dette er summen av de tolv zodiaktegnene og de syv planetene og 19-tallet symboliserer da det universelle.²⁵¹ De første tre bøkene handler om skaperen og skapelsen. Så følger mennesket, kroppen, menneskets rolle i samfunnet og den sykdom en kan bli utsatt for. Bok åtte til ni tar opp universet og tiden, bok ti til atten handler om de fire elementene ild, luft vann og jord og deres variasjoner og bok nitten omhandler alt som faller utenfor dette. Dyrene er beskrevet i bok atten. Verket ble skrevet mellom 1230 og 1240. En av de mest kjente oversettelsene av denne boken er den franske laget av Jean Corbechon i

²⁴⁶ Se <http://www.katolsk.no/biografi/isidors.htm>

²⁴⁷ En oversikt finnes her: <http://bestiary.ca/prisources/psmanu821.htm>

²⁴⁸ En nærmere utgreiing av dette finnes hos Brehaut, E. 1912

²⁴⁹ Brehaut, E. 1912 s.144

²⁵⁰ Se Seymour, M.C. 1992 *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia* s.1

²⁵¹ Seymour 1992 s. 11

1372 for Charles V.²⁵² Denne finnes i Det Franske Nasjonalbibliotek og er rikt illustrert.²⁵³ Den må ha vært svært viktig som bakgrunnstoff for fremstillinger av bilder med vitenskapelig og medisinsk innhold. Muligens finnes det en tradisjon innenfor kloster og kirke for fremstilling av bilder med slikt innhold som kan ha bygget på dette verket.²⁵⁴

Farmasihistoriske tekster

Et vanlig spørsmål er hvorfor apotekene har dyresymboler. Dette er et spørsmål som er forsøkt besvart av farmasøyter i flere land. Merkelig nok finnes det få tolkninger av dyrene i de farmasihistoriske verkene. Ofte nøyer en seg med å fortelle at apotekene fikk dyrenavnet. Når det gjelder engelskspråklige verk er de ofte skrevet i land hvor det ikke har vært vanlig å bruke dyrenavn. Det har derfor vært nødvendig å finne andre kilder for å kaste lys over dyresymbolene.

Tidsskriftartikler

Det finnes noen artikler i farmasøytiske tidsskrift som handler om apoteknavn. Det kan se ut som om de fleste av disse bygger på samme kilde, for de er svært like. Det kan også se ut som de som finnes i norske og svenske tidsskrift stort sett er oversettelser av tyske artikler. De er også som oftest uten fotnoter og litteraturreferanser. Tre artikler ser ut til å være mer vitenskapelige: *"Symbolikk und Symbole in alten deutschen Apothekennamen"*.²⁵⁵ *"Adler, Löwe, Hirsch und Bär, Ein Beitrag zu den Apothekennamen aus dem Tierreich"*²⁵⁶ og *"Die Namen der Österreichischen Apotheken"*²⁵⁷ Alle tre gir tolkninger av dyresymbolene, men i de to siste er forfatterne også opptatt av statistikk. Et viktig poeng blir å fortelle hvor mange apotek som finnes med de forskjellige dyrenavnene, og å fremstille dette grafisk. Noen interessante tolkninger finnes også i artikkelen *"Apotekens djurnamn och djurskyltar"*²⁵⁸. Lundqvist skriver her: *"namn symbol och bild utgör en enhet och återspeglar samtidigt det folkeliga tänkandet under dess tidliga förvandlingar"*²⁵⁹ Han mener at en del av dette kan knyttes til magi og trolldom og at det her foreligger en mengde forskjellige forbindelser mellom en primitiv

²⁵² Se <http://bestiary.ca/prisources/psdetail1611.html>

²⁵³ En rekke av sidene er tilgjengelig på: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=COMP-3&M=planchecontact>

²⁵⁴ I denne forbindelse tenker jeg på Krypten i Domkirken i Anagni og på fremstillingene i klostrene i Meteora. Da det ikke er lov å ta bilder i Meteora er det vanskelig å henvise til et verk, men her finnes fremstillinger som er i slekt med bildene i Parisutgaven.

²⁵⁵ Schwatz 1965

²⁵⁶ Eilslebem 1993

²⁵⁷ Wannenmacher 1989

²⁵⁸ Lundqvist, M. 1951 *Svensk Farmaceutisk Tidsskrift* s. 314-317

²⁵⁹ Lundqvist 1951, s. 316

forestillingsverden og apoteknavn. ” *Djuret, av den primitiva människan uppfattad som en både fruktad och dyrkad kraftkälla, ett hot och en hjälp, har hos de flesta folk lockat fram en i skiftande former framträdande djurkult.* ”²⁶⁰ Han fremhever også dyrenes beskyttende oppgave som apotropäon, det vondtavvergende, det som har kraft til å avverge en ond innflytelse og uhell. I denne betydning kunne dyrene være en beskyttelse mot onde makter og vesen som ødela legemiddele og deres helbredende kraft.

Dyr og fugler

Betydningen av dyrene kan stamme fra kristen symbolikk som har utspring i mysterier og hedensk kult. Ut fra tekstene overfor er hentet en del beskrivelser av de forskjellige dyrene.

Svane

Svanen er et bilde på klokskap og verdighet. Den er lysets symbol på grunn av den hvite drakten og Apollons hellige fugl som er gitt evne til å se inn i fremtiden. Svanen kan også tolkes som symbol på Kristus’ dødskamp på grunn av dens dødssang. Derfor kan svanen også være attributt til enhver kristen martyr. Biskop Hugh i Lincoln hadde en svane som kjæledyr som fulgte ham gjennom livet. Svanen som alkymist symbol står for varens finhet og renhet. Svanen har ikke blitt brukt som legemiddel.

Løve

Løven betegner styrke og er et bilde på livskraft. Physiologus sier: ”når jegeren er på sporet av løven sletter den fotsporene med halen”. ”Løven lukker ikke øynene når den sover”. Derfor ble løven plassert ved døren til helligdommen som vakt. Løven sover med øynene åpne derfor kan den vokte en helligdom. Løven ble født død, etter tre dager våknet den til liv. Dette er en parallell til Kristus’ oppstandelse, men også til en ny fødsel etter dåpen. Løven er også et symbol på Apostelen Markus da hans evangelium begynner med ”en røst som skriker i ødemarken” og fordi løven kommer fra ødemarken valgte den tidlige kirken løvesymbolet fra dyrene i Ezekiels visjon. Løven er også et tegn i Zodiaken. Mange fremstillinger viser den gode løven som overvinner den onde dragen. Blodet fra løven ble brukt i folkemedisinen mot feber og epilepsi, og som svettedrivende middel. Samme anvendelse av hadde en også for løvehjerte - *cor leonis*, mens løvefett var et høyt skattet legemiddel.

²⁶⁰ Lundqvist 1951, s. 316

Ørn

Ørnen er symbol på Kristi himmelfart og lysets seier over mørke makter. Ørnen fløy høyere enn noen annen fugl og øynene tåler sollyset. Fra det 4. århundre brukes den som symbol på Evangelisten Johannes, Innen alkymi er en hvit ørn symbol for kvikksølv.

Elefant

Elefanten blir sett på som et spennende blikkefang på grunn av dens størrelse og utseende. Den skal være så sterk at den kan bære et tårn full av bevæpnede menn på ryggen. Elefanten kunne leve i 200 år. Når elefanten skulle pare seg så gikk de til området utenfor Paradis der alrune planten vokser, og de spiste planten. Dette ble sett på som en parallell til historien om Adam og Eva. Elefantene paret seg bare en gang i livet. Dette ble relatert til Jomfru Maria. Svangerskapet skulle vare i to år, og fødselen foregikk i vann for å beskytte ungen mot dragen som er den største fienden. Dette ble sett på som en parallell til dåpen. Elfenben i knust form ble brukt i fødselshjelpen, mot gulsott og feber.

Hjort

Hjorten er livskildens symbol, flere av dens kroppsdelar ble tilskrevet helbredende krefter. Den gode hjorten overviner den onde slangen og dette tolkes som en metafor for Kristus.

I middelalderen ble alle deler av hjorten brukt som legemiddel, bl. a. hjortetalg (sebum cervinum), hjortehorn (cornu cervi) og særlig ble hjortehjertebein (Ossa de corde cervi) tilskrevet en mest overnaturlig legende kraft.

Ut fra disse beskrivelsene kan en anta at det ikke var tilfeldig at en valgte nettopp disse dyrene og fuglene som kjennetegn for apotekene.

Dyrefremstillinger i andre sammenhenger

I det 11. og 12. århundre ble det brukt dyr i kirkeinventar. [15] Bakgrunnen for denne bruken var at en ville tvinge djevelen og det onde til å delta i gudstjenesten. Dyrene ble først brukt i kirkerommet og senere i vinduer, portaler og til slutt på hele eksteriøret. Dyrene var spesielt populære i klostrene inntil St. Bernard av Clairvaux fordømte bruken. Senere fant en frem til de gamle tolkningene i bestiariene og at dyrefremstillinger kunne ha et religiøst innhold. Fremstillingene ble utover på 14- og 1500-tallet mer satiriske. De finnes i England og på det europeiske fastlandet f. eks. i Tyskland.

Det kan se ut som om bestiarier kan ha vært forlegg for fremstillingene, men en kjenner lite til kildene de som laget bestiarier hadde. [16] Når det gjelder fremstillinger i stein er sørportalen i Alne Church i York av spesiell betydning, men dyrefremstillingene er redusert til enkle elementer.

Et sted det forekommer dyrefremstillinger er i korstolene som finnes i klosterkirker, menighetskirker og katedraler. De finnes på armlener, på sidegavler og ikke minst på misericordia.

Misericordia, latin barmhjertighet, er opprinnelig et ironisk navn på en liten konsoll som er på baksiden av klappsetet i en korstol. Under messer og andre kirkelige seremonier måtte munk og prester stå lenge. Da kunne de støtte seg til dette lille setet. Misericordiaene ble ofte dekorert med utskjæringer. Ofte finner en allegoriske skildringer inspirert av Physiologus og illuminerte manuskript som de engelske bestiarier.

De tidligste dyrefremstillingen i misericorder finner vi i Exeter Cathedral og de kan dateres til midten av det 13. århundre. Her finner vi en rekke fremstillinger fra bestiarier som elefant, løve og kentaur. Ut fra måten elefanten er fremstilt på antar en at modellen kan ha vært et ukorrekt bilde av en elefant i et bestiari fra det 11. eller 12. århundre. Løven viser likheter med en illustrasjon som finnes i British Museum.

Det finnes også fremstillinger av de andre apotekdyrene. Svanen finnes blant annet i Stratford-on-Avon og i Magdalen College, Oxfordshire, men den er også brukt i andre sammenhenger som f.eks. på sarkofager. Ørnen finner vi i Wells Cathedral som også har flere fremstillinger av løven. Ørnefigurer er også ofte brukt i lesepulter.

En finner de samme dyrene som ble valgt som symboler for apotekene i korstolene. Det kan derfor være rimelig å anta at dyre- og fuglesymbolene i apotekene og dyrefremstillinger i korstolene kan ha en felles opprinnelse.

Elefant fra Elefantapoteket i Bergen og misericord fra Exeter Cathedral

Byggeoppgaven: det klassiske europeiske apotek

Det klassiske europeiske apoteket var resultatet av en bevisst utvikling som antakelig nådde toppunktet ved slutten av 1800-tallet – begynnelsen av 1900-tallet. Apoteket har ikke noen spesiell bygningstype som skiller det fra andre forretingebygg. Det er innredningen og den visuelle utsmykningen i publikumsrommet som skiller apoteket fra andre lignende næringer. Et kjennetegn er også at apotekene var plassert sentralt i byer og tettsted og ofte noen av de virksomhetene som tidligst ble opprettet.

Det ble utviklet en måte å dele opp rommet på: en del for publikum og en del for personale, skilt med en skranke. Skranken var først åpen, men ble senere lukket med en innredning som skulle være praktisk i arbeidet. Et annet viktig element i rommet var fondveggen, apotekets ansikt, med en rekke forseggjorte krukke og flasker, og ofte også en klokke.

Materialbruken var også med på å gi rommet verdighet, som oftest ved hjelp av mørke tresorter og utsøkt håndverk. Skillet mellom publikum og de ansatte gjør at de ansatte får en autoritet, at deres råd om medisin blir ekspertens råd, og omgivelsene er med på å understreke dette.

Apoteklokalet hadde bilder og andre visuelle elementer som knyttet det til farmasien. Ofte fant en et guddommelig element i lokalene. Enten var det antikkens guder, Asklepios og Hygiea, eller farmasiens ”guder”, Hippokrates og Galen. Det var også vanlig å bruke helgener som Cosmas og Damian og til og med Jomfru Maria og Kristus selv som apoteker i ikonografien. Etter hvert blir dette erstattet med symboler, særlig hygieabegeret med slangen, morter med pestill og korset.

Planter er viktig i apotekene. De finnes fremstilt i forskjellige materialer som maleri, intarsia og i Svaneapoteket i Oslo i glassmaleri. Ofte finner en også plantemotiv på selve innredningen. Plantene er vanlige medisinske planter som forteller om medisinenes innhold av viktige stoffer fra planteriket. De finnes i en rekke land og later til å være det vanligste motivet.

Apotekdyrene og fuglene var, i de land de finnes, apotekets varemerke. Dyrene er med på å gi apotekene identitet og blir et kvalitetsstempel. Deres symbolikk er som oftest gått tapt. De står for noe eksotisk og er viktig i det enkelte apoteks merkevarebygging.

Det europeiske apoteket inneholder alle disse elementene i større eller mindre grad. I de land der det ikke er vanlig å bruke apotekdyr kan det virke som om det religiøse elementet er større og til en viss grad erstatter den funksjonen apotekdyrene har.

En kan anta at samarbeidet mellom arkitekt og apoteker har hatt betydning for å overføre ikonografien, selv om det ikke har vært mulig å finne bevis for dette. Det finnes heller ikke noen samlet oversikt over hvor mange anlegg den enkelte arkitekt hadde ansvar for bare spredte opplysninger.

Svaneapoteket Ålesund

Svaneapoteket i Ålesund ble bygget etter bybrannen i 1904. Det skal ha blitt tatt i bruk i 1908.²⁶¹ Daværende apoteker Øvre var medlem av Ålesund kommunestyre, og av formannskapet. Etter at apoteket var tatt i bruk var han også ordfører i årene 1909-1910. Han valgte arkitekt Hagbart Martin Schytte-Berg (1860-1944) til å tegne og oppføre det nye apoteket.²⁶² Arkitekten var en av de ledende i arbeidet med å bygge Ålesund etter brannen. Hans øvrige arbeider er bl.a. Skien kirke (1887-94) og Fagerborg kirke, Kristiania (1900-03). En god beskrivelse av Svaneapoteket i Ålesund finnes i Tvinnereims bok *Arkitektur i Ålesund 1904-1907*.²⁶³ Om arkitekten skriver hun at arkitekt Schytte-Berg skal ha blitt valgt fordi *”han var den flinkaste ein særskilt bestemt sjølvstendig og dugande arkitekt.”*²⁶⁴ Han har stått for hele byggeoppgaven og det kan se ut som om apotekerens rolle har vært liten.

*”Han blei difor beden om å ta på seg det fulle ansvar for den nye bygningen. Det gjald planløyning, materialval, innreing og stildetaljer både i eksteriøret og interiøret. Han hadde også ansvaret for tilsetting av arbeidsfolk og gjennomføring av det praktiske byggearbeidet. Arkitekten fekk altså relativt stor fridom til å gjere personlege val på mange felt i utøvinga av oppdraget.”*²⁶⁵

Dette er altså arkitektens bygning. Tvinnreim har hatt tilgang til tegningene som viser at også interiøret er tegnet av Schytte-Berg. Finner en så noen av kjennetegnene fra det europeiske apotek i denne bygningen? Den ligger på en sentral plass i byen og er utført i råkopp med grov- og finhugget granitt. Ikonografien i bygningen er inspirert av romansk arkitektur og av stavkirkene. Bygningen har tårn, gavler og karnapper.²⁶⁶ På fasaden er det brukt slyngornamentikk fra Urnesportalen og et uglemotiv. Begge deler finner vi også i interiøret, og Tvinnereim forklarer dette med datidens interesse for fabeldyr. Hun viser også til at arkitektene på denne tiden ønsket ærlighet i arkitekturen og at eksteriøret skulle fortelle om bygningens funksjon. Uglemotivet har imidlertid vært brukt i svært liten grad i apotekene. Det finnes noen ugleapotek f. eks. i Stockholm, men da er uglen brukt som apotekdyr. Det ser også ut som om dette dyret ikke har vært brukt som apotekdyr andre steder i Norge. Apotekdyret her er Svanen, og den finnes som skulptur over inngangsdøren, i et smijernsstakitt foran et av vinduene og i en

²⁶¹ Se *Norges Apotek og deres innehavere* bind.1.s. 1-7

²⁶² *Norsk kunstnerleksikon* bind 3 s. 509-510. En god biografi finnes også her: <http://www.artemis.no/arc/arkitekter/norge/schytte-berg.hagbarth.html>

²⁶³ Tvinnereim, Helga Stave, 1981, *Arkitektur i Ålesund 1904-1907* s. 66-110

²⁶⁴ Tvinnereim 1981 s. 66

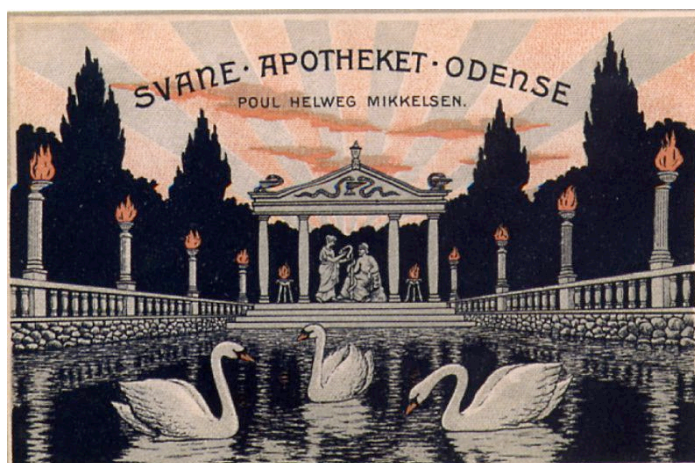
²⁶⁵ Tvinnereim 1981 s. 66

²⁶⁶ En rekke bilder av bygningen finnes her: <http://homepage.mac.com/nthune/farmasihistorie/PhotoAlbum26.html>

glassflate, men den har ikke en dominerende ikonografisk rolle i bygningen. Vi finner heller ikke noe ”guddommelig”, ikke en gang et hygienebeger med slange. Medisinplantene glimrer og med sitt fravær, både i interiør og i eksteriør. Apotekoffisinet er oppdelt i publikumsdel og del for de ansatte med en skranke og vi finner fondvegg med klokke. Tvinnereim beskriver interiøret slik:

*”Den harmoniske heilskapelege innreiinga med den systematiske bruken av geometriske former, visdomsallegorien ugla saman med ei fornya form av gamle norske treskrudmotiv som dekorative element er med på å gje rommet eit noko udefinerbart preg – eller ein psykologisk verknad – i retning tryggleik og nasjonal, heimleg atmosfære.”*²⁶⁷

Rommet er fredet og huser i dag Jugendsenteret i Ålesund. Det som Tvinnereim kaller *udefinerbart preg* er mangelen av apotekets ikonografi som kunne fortalt om rommets funksjon og historie. For meg ser det ut som om en av grunnene til dette kan være at apotekeren og arkitekten ikke samarbeidet om bruken av ikonografi i rommet. Tradisjonen ble ikke videreformidlet og bearbeidet i den nye stilarten. Videreformidling av apotektradisjonen var mulig noe som kan observeres andre steder bl.a. i Svaneapoteket i Lund, også i Jugendstil, som har klart å videreføre plantemotivet i en ny drakt.

Reseptkonvolutt fra Svaneapoteket i Odense

²⁶⁷ Tvinnereim 1981 s. 91

Kap. 4 Mot en ny tid

I mai 1921 åpnet Svaneapoteket i Bergen sitt nye utsalgslokale i Strandgaten 6. Svaneapoteket er i dag landets eldste igangværende bedrift, og har eksistert, antakeligvis på samme geografiske sted i Bergen, siden 1595. Apotekets bygning hadde blitt ødelagt under den store brannen i 1916, og den nye bygningen var den første som ble reist etter en reguleringskonkurranse som også omfattet fasadeskjemaer, som beskrev den arkitektoniske utformingen av de nye bygningene.

”Det apotek han (Johan Lothe) etterpå i 1921 i sin nybyggede gård, kan visstnok siges å være et av de mest tidsmessige og bedst utstyrete apotek i Skandinavien. Det er stort anlagt, og intet er spart for at apoteket helt ut skal kunne tilfredsstille nutidens krav”²⁶⁸

Planene for det nye sentrum i Bergen var utarbeidet av Albert Lillenberg²⁶⁹ og Georg Greve²⁷⁰ som var henholdsvis første og annenprisvinnere i konkurransen, men apoteket er tegnet av Arnesen²⁷¹ og Darre Kaarbø²⁷² som var noen av de arkitektene som var mye brukt på denne tiden. Muligens kan dette ha sammenheng med at apotekeren, Lothe, også var styremedlem for Bergen Sparebank og her var Arnesen og Darre Kaarbø benyttet bare få år tidligere. På denne tiden ønsket en å gi det nye sentrum et regionalt preg som en kontrast til den delen som var blitt bygget i tiårene før brannen og som av mange ble betegnet som tysk og unorsk, og som var i en typisk historismestil. Et av de fineste husene som var brent var Svaneapoteket. Det var bygget en gang før 1810 da vi vet at Ole Bull var født i huset. Dette stemmer med de typene Koren Wiberg deler inn bebyggelsen i. Huset hadde en midtgang og to rom bak hverandre på hver side av denne. Det hadde også en barokkgavl, men den var blitt bygget om til en ark med spiss gavl. Hoveddøren var flankert av en mektig portal og over den var en hvit svane av tre. Det hadde en sterk stilling i folks kollektive hukommelse. En søkte derfor å gi det nye apoteket en ikonografisk likhet med det gamle. Bl.a. ble treportalen kopiert og svanen over inngangen skal ha blitt støpt av metallrester en fant i grunnen. Men offisinet bærer bud om den nye tiden. Treverket er utført i mahogny med klassiske søylekapiteler i en lett nyklassisistisk stil, forsiden av skranken og gulvet i publikumsdelen er av skifer og er noe nytt i forhold til det som har vært. På en måte bringer det tankene til Adolf Loos’ bygninger i Wien som viser en lignende

²⁶⁸ J.A. Brendel og K.L. Schei: *Norges apotek og deres innehavere, Bind 1*, Oslo 1953 s. 83

²⁶⁹ Albert Lilienberg 1879-1967 Omtale finnes i: Bjur, Hans 1984 *Stadsplanering Kring 1900*. Bjurs doktoravhandling beskriver Lilienbergs virksomhet i Gøteborg på 1900-tallet.

²⁷⁰ Georg Greve 1884-1974 se *Norsk Kunstnerleksikon* Bind 1 s. 772

²⁷¹ Fredrik Arnesen 1879-1963 se *Norsk Kunstnerleksikon* Bind 1 s. 81

²⁷² Arthur Darre Kaarbø 1881-1948 se *Norsk Kunstnerleksikon* Bind 2 s. 683

sensibilitet for materialene. Ifølge Reyner Banham²⁷³ var Loos også en tradisjonalist som så bakover, ikke fremover. Han var også en klassisist og kunne bruke f.eks. en dorisk søyleorden når han mente at situasjonen krevde det. Han har f.eks. brukt klassiske detaljer i taket på den Amerikanske Bar i Wien. Han var også en Schinkelist, noe som kommer frem bl.a. i slutten av Ornament og forbrytelser: *"I call culture, that balance of inner and outer man, which alone can guarantee reasonable thought and action"*. All kultur hvilte på en viss kontinuitet med fortiden. Det er denne kontinuiteten med fortiden som forteller noe vesentlig om apoteket. Ifølge Kenneth Frampton²⁷⁴ var Loos' problem hvordan en kunne kombinere den uformelle komforten i det engelske interiører med klassisk form. Loos brukte paneler opp til billednivå enten av tre eller pusset stein. Veggen over ble enten etterlatt naken eller avsluttet med en klassisk frise i gips. Takene i offentlige rom var ofte nakne, mens de i private rom var enten av tre eller metall. Gavlene var vanligvis av stein. Så langt som mulig ble møbler alltid bygget inn. *"The walls of a building belong to the architect. There he rules at will. And as with walls so with furniture that is not movable"*. Det ble brukt skikkelige materialer og godt håndverk. Loos så også tilbake på tidligere perioder og dens behandling av tradisjon som en brukbar kulturell basis for hans arkitektur. I hans bygning på Michaelerplatz i Wien er det mange semantiske og arkitektoniske referanser.²⁷⁵ Mange av disse ideene finner vi igjen i Arnesens og Darre Kaarbøes bygninger i Bergen. De er preget av en utrolig fin bearbeiding av materialene og sans for detaljer. I Svaneapoteket er alle deler av inventaret tegnet av arkitektene og bl.a. benkene i publikumsrommet er tilpasset rommet. Foran ovnene var det tegnet skjermer av tre som gjorde at de ble en del av interiøret, noe som gjør at rommet blir en helhet. Takene er hvite, og det eneste dekorasjonselementet er svanen. Den finnes i hele bygningen.

Arkitektkonkurransen i 1942

Svaneapoteket i Bergen var i en særstilling. Det vanlige var at apotekene var gamle og denne beskrivelsen fra 1896 er slett ikke enestående.

"Men så litt om apoteklokalene. Apotekergården var en liten, gammel toetasjes bygning, som hovedsakelig ble brukt til privatleilighet. Foruten et noenlunde tilfredsstillende offisin var det bare et bakværelse, som tidligere hadde være vakt. Her var resepturen plassert, dessuten var det her inne en oppvaskdisk med en vannbeholder av blikk anbrakt på en hylle og med en trestamp under. Det var ikke innlagt vann eller

²⁷³ Reyner Banham. *Theory and design in the first machine age*. Kapittelet om Loos s. 88-97

²⁷⁴ Kenneth Frampton: *Modern architecture, a critical history* Kap. om Loos s. 90 -99

avløpsvask i apoteket, så forholdene var ytterst primitive. Det hørte med til lærlingens plikter å fylle vannbeholderen og tømme stampen som måtte bæres over gårdsplassen. Vannet måtte heises opp av en brønn på gårdsplassen, det var et godt drikkevann, men som alt brønnvann ikke så kalkholdig. – Ja i hovedbygningen var det bare disse to rom til apoteket. I et uthus som ikke stod i noe forbindelse med apoteket var det et materialkammer og en urtebod, to ganske gode rom forresten, samt et bryggerhus, som under visitasjonene ble kalt for laboratorium. Her i bakgården var også apotekkjelleren, som under vår- og høstflommen hadde et vannsig på en halv meter. Ved siden av resepturrommet lå apotekerens kjøkken, som ble benyttet som et slags laboratorium. Jeg likte godt å arbeide derute, da der var en snill kokke så det vanket også utenfor de alminnelige måltider mangen en godbit. Forresten var levemåten meget tilfredsstillende.-”²⁷⁶

Slik beskrives det gamle apoteket som var det vanligste i Norge på denne tiden. Det var tydelig at det måtte arbeides for å gjøre apoteklokalene mer i samsvar med den nye tiden.

Både i Norge og i Danmark var det igang arbeid med å kartlegge hva som fantes av apotekanlegg og forsøk på å utvikle nye. I Norge ble det skrevet ut en arkitektkonkurranse som skulle komme til å få betydning for den videre utvikling. I Danmark utkom på Dansk farmaceutforenings forlag boken *Det Danske Apotek* i 1944 som var resultat av en omfattende studie av danske nyanlegg og ombygninger av apotek i 1930 årene av farmasøyter og en arkitekt. Hvilke ideer og hva blir lagt vekt på i disse skriftene? Kan dette sees i en generell modernistisk sammenheng?

I sin innledning til *Det Danske apotek* viser arkitekt Philip Arctan til at det finnes noen lovmessige forutsetninger for apotekene, det ideale prinsipp og det merkantile prinsipp. I det ideale prinsipp er det viktigste legemiddelforsyningen, at alle skal kunne få tak i legemidler raskt uansett hvor de bor. Dette førte til at alt det uvesentlige ble avskaffet, som reklame, og økonomisk konkurranse. Det vesentlige ble fastlagt som apotekets beliggenhet, varekategorier, priser, åpningstider etc. Denne avklarte stillingen var med på å opprettholde respekten og omgi virksomheten med litt preg av overnatur. I det dansk/norske apoteket har en hatt priskontroll siden 1672 da vi fikk den første apotektaksten. Imidlertid var det en stor utvikling innen arbeidsprosessene. Mye ble rasjonalisert og mekanisert i mellomkrigstiden og årene rundt den

²⁷⁵ Se Schezen, Roberto 1996 *Adolf Loos, Architecture 1903-1932* s. 56 og Lustenberger, Kurt 1994 *Adolf Loos* s. 68 Se også Adolf Loos beskrivelse av byggeoppgaven i Loos 2002 *On Architecture* s. 92-107

²⁷⁶ Andr. Jakobsen, *Litt av hvert fra mitt apotek-yrke*: s. 3

andre verdenskrigen. Likevel var målet å beholde verdigheten, og apoteket var derfor fornemmere og mer kostbart innredet enn andre virksomheter. Inventaret skulle utformes etter sin funksjon. I offisinet skulle en kunne motta og ekspedere resepter, kontrollere de ferdige reseptene og utlevere medisinen til kundene. Men samtidig skulle det være plass til medisinen og til handelsvarer. Det ble derfor satt spesielle og strenge krav til bygningen fra både bygningsmyndighetene og sunnhetsstyrelsen. I indretning og drift af apotek fra 1. juli 1932 heter det:

”Officinet, som skal være beliggende i Stueetagen, skal være tørt og lyst – og skal ved en skranke være afdelt saaleses, at køberne ikke betræder Arbejdsrummet. – Offisinet skal paa Landet og i Købstæder med en folkemængde af under 5000 Mennesker have et Grundareal af mindst 20m² og en højde af mindst 2,8 m; i større Køpstæder og i København af henholdsvis mindst 30m² og 3m”. ”Ethvert apotek skal ha et af sunnhetsstyrelsens godkjente navn, stedsnavn, dyrenavn, personnavn eller plantenavn.”²⁷⁷

På slutten av 1941 ble det utskrevet en arkitektkonkurranse med følgende tittel: ”Gi forslag til innredningsplan for et middelstort norsk apotek efter nutidens krav”.²⁷⁸ Fristen for konkurransen var utgangen av 1942, og det var da kommet inn fire besvarelser. Tre bidrag ble belønnet

1. premie: «Clavis», av arkitektene Morseth og Wiel Gjedde og apotekvisitator Ragnar Mørk.
2. premie: «Recipe», av arkitekt H. Drake og cand pharm Arne Bull
3. premie: «Non omnibus aegris eadem auxialia conveniunt» av arkitekt Ole Øvergaard og apoteker Carl Stousland.

Bedømmelseskomiteen mente at alle disse var meget godt gjennomarbeidet og hver for seg leverte verdifullt materiale til å løse oppgaven.

²⁷⁷ Arctander etc, *Det danske Apotek* s. 331

²⁷⁸ Tre forslag til apotekinnredning, Oslo 1943

Om "Clavis":

Apoteket burde helst plasseres på et hjørne, men i byer måtte dette tilpasses den tomten som var til rådighet. Ved den arkitektoniske utformingen ville en ta hensyn til miljøet. Et apotek burde virke enkelt og verdig, men samtidig være utstyrt med umiskjennelig foretningsmessige trekk. Bygningene skulle baseres på jernbetong, men målene kunne tilpasses trebygninger. Likevel foretrakk en jernbetong da det er ildsikkert, og apoteket ble sett på som en institusjon av stor samfunnsmessig betydning.

En ønsket et i hygienisk henseende mønstergyldig anlegg, men uten tilsidesettelse av de praktiske kravene. Plassen skulle utnyttes økonomisk. Videre ønsket man et rommelig preg, noe som kunne oppnås ved hjelp av glassvegger, glassfyllingsdører og åpne forbindelser. Midtpartiet i fondveggen burde av dekorative hensyn utstyres med en del vakkert utførte standkar, fortrinnsvis krukker.

Det legges stor vekt på at det er lett tilgang til vaskerom og gode rutiner for rengjøring av utensilier. Skyllerommet skal ha fliser på vegger og gulv og vasker av rustfritt stål.

Om "Recipe"

Forslaget er mest fokusert på reseptur og laboratorium, og i mindre grad på offisinet. Det eneste det nevner et at offisinet hovedsakelig skal være et ekspedisjonslokale.

Om "Non omnibus aegris eadem auxilia conveniunt" :

Beskrivelsen åpner med følgende: «Offisinet er apotekets ansikt mot utenomverdenen. Det er det eneste av apotekets mange rom som publikum ser og i den alminnelige bevissthet er det apoteket». Forfatterne mente da at siden publikumsrommet skulle representere apoteket utad, så var det naturlig å gi det det nødvendige bruksmessige utstyr og en arkitektonisk eller dekorativ bearbeidelse som hevet rommet opp over det nøkternt nødvendige. Dette skulle skje ved en god teknisk og håndverksmessig utførelse og ved riktig valg av materialer og farger slik at det dannet et harmonisk hele. I offisinet skulle en bruke mer representative materialer som edlere tresorter, speilglass o.l. og en forfinelse av detaljene som slike materialer muliggjorde.

Det moderne amerikanske apotek på 1940-tallet

I 1941 kom det ut et kompendium som tar for seg innredning og drift av apotek i USA.²⁷⁹ Det tok for seg de fleste sider som lokalisering, drift, reklame, konkurranse etc. Her finnes en rekke bilder av apotekinteriør, her er grunnplaner, råd om materialbruk og råd om hvordan eksteriøret bør være for å trekke til seg kunder. Den siste delen er viet profesjonelle vindusutstillinger. Disse følger det som er vanlig i varehandelen hvor en plasserer varene i en kontekst. Det som er interessant er det ikonografiske innholdet i disse utstillingene. Det følger klart de motivene som har vært vanlig i de europeiske apotekene. Når det gjelder grunnplaner så avviker de mye. Det ser ikke ut som om dette har hatt direkte innflytelse på utformingen av apotek, men en del av ideene dukker opp på slutten av det som behandles i dette kapittelet.

Planlegging og innredning av apotek

Planleggingsoppgaven var å sørge for at det arealet en hadde til rådighet ble utnyttet på en hensiktsmessig måte og at det ble tatt hensyn til de behov det enkelte apotek hadde. Det skulle utarbeides en detaljert planløsning og bygningsmessige spørsmål og tekniske installasjonsoppgaver skulle løses på en tilfredstillende måte. Oppgaven bestod også i å foreslå den estetiske og praktiske utformingen av innredningen og velge materialer og utstyr.²⁸⁰ Arbeid med standardisering av apotekinventar skulle prege de neste tiårene da en stor del av apotekvisitatorenes tid gikk med til diskutere utstyr og innredningstekniske detaljer med arkitekter og apotekere.

Apoteket i 1960 –årene

*”I slutten av 1960-årene ble det foretatt en omfattende modernisering av Svaneapoteket (i Bergen). Denne omfattet offisin, vaktrom, pakkrom, vaskerom, spiserom, dispenseringsrom, sterilavdeling og delvis lagerrom. Arkitekt var Ole Mohagen og innredningsarbeidet som ble utført av Flatsetsund Møbel- og Trevarefabrikk kostet ca. Kr. 300 000. Inventaret er utført i mahogny i offisinet, forøvrig alm samt lagerreoler i stål”.*²⁸¹

²⁷⁹ Noel 1941, The modern Apothecary

²⁸¹ Leif A. Brendel: *Norges Apotek og deres innehavere, bind VII*, Oslo 1972 s. 15

Dette er et typisk eksempel på det som foregikk. Samtidig var det arbeid i gang med standardiseringen. I 1964 ble det invitert til et samarbeid av Inventarutvalget i Norges Apotekerforening men de arkitektene som arbeidet med apotekplanlegging. En ønsket et samarbeid om standardisering av de mest brukte inventardelene slik at erfaringene kunne komme alle som skulle planlegge apotekanlegg til gode. En henvendte seg også til den svenske Apoteksocietetens planeringsavdeling for å se om det var mulig å nyttegjøre seg deres erfaring. I 1965 forelå det skisser til standardseksjoner og og i de nærmeste årene ble innredningsdelene videreutviklet. Det ble også foretatt studiereiser til de andre nordiske land som ble beskrevet med utførlige rapporter som også hadde fotografier. Dette materialet var tilgjengelig for interesserte arkitekter. I alt ble Sverige besøkt åtte ganger, Danmark fem ganger mens Finland, Tyskland og Nederland ble besøkt en gang hver.

Konkurransens betydning

Innredningskonkurransen fikk stor betydning for planleggingen utover i etterkrigstiden, spesielt Clavis, som i takt med tiden hadde satt krav til hygiene og funksjonalitet. Det var også konkrete planer og utarbeidelse av standardnormer for apotek med planløsninger og typeløsninger. Under krigen var 19 norske apotek blitt ødelagt og måtte bygges opp fra grunnen av og mange apotek hadde slitasje og manglende vedlikehold.

I følge Ragnar Mørk²⁸² synes ikke apotekerne som byggherrer å ha spilt noen aktiv rolle da de hadde små forutsetninger for å uttale seg med noen særlig sakkyndighet. De var ofte lite samarbeidsvillige fordi de ikke var særlig interessert i å bygge.

Ønsket var at apotekene skulle være enkle og verdige, men samtidig utstyrt med umiskjennelige forretningsmessige trekk. Fondveggen ble utstyrt med overskap og dekorative innslag var på veggene inn mot resepturen. Materialbruken var mahogny og teak, men en så lysere tresorter som alm, ask og eik. Inventarproduksjonen ble mer og mer fabrikkmessig og laget ferdig på fabrikken for så å bli montert i apoteket.

Apotekerforeningen opprettet også sitt eget arkitektkontor som skulle påta seg de store oppgavene, flyttinger, nyetableringer, og fullstendige ombygninger. Disse

²⁸² Fra samtale med Ragnar Mørk. Han var apotekvisitator i denne perioden og en av forfatterne av Clavis.

byggeoppgavene omfattet alle tekniske og praktiske spørsmål, økonomisk kalkulering og anbud og alle estetiske spørsmål som materialvalg, fargesetting og tekstilvalg. Det ble også forsøkt å trekke apotekerne litt inn i planleggingen og å delta i de viktigste avgjørelsene. Siktepunktet var å få apotekerne til å fungere som kontakter med håndverkerne.

Apoteket i 1970 og 1980-årene

På denne tiden var det en rekke nye tanker som skulle være med å prege fremtiden. Disse kom både fra profesjonen selv og fra samfunnet. Det ble nedsatt komiteer og utarbeidet innstillinger som *Apoteket i Helsetjenesten*, innstilling fra Norges Farmaceutiske Forening Oslo 1973 og NOU 1979:26 ”*Apotekdriftens organisasjon og funksjoner*”. I 1982 kom boken ”«Apoteket- handel eller helse?»”²⁸³ som skulle være fra kundens synsvinkel.

Kritikk mot apotekutsalgene

I boken *handel eller helse* mener forfatteren, Christie, at apotekene må ta utgangspunkt i brukeren. Apotekene på den tiden var ikke innredet for brukerne, der var trapper, skranken var for høy og den virket som en barriere i kundekontakten. Praksis med å levere resepten for så å komme tilbake for å hente legemidlene gjorde og etter Christies mening at kundene mistet kontakten med ekspertene, farmasøytene. Hun ønsker også en atmosfære på apoteket der kundene tør å stille spørsmål og en oppdelt skranke slik at kundens diskresjon blir ivaretatt.

Hun syns også godt om selvvalg, eller som hun kaller dem selvbetjeningsapotek, som hun har sett i Sverige. Den betjeningen som spares ved å ha en kasse i et selvvalg kan brukes til veiledning av kundene. Men hun har også sett hvordan det har gått i andre bransjer der betjeningen behandler kundene som en forlengelse av kasse –apparatet og den betjeningen som er der eller er lavt betalte hyllepåfyllere.

All denne aktiviteten viser at det hele tiden ble stilt spørsmål rundt byggeoppgaven apotek både fra myndighetene, fra profesjonen selv og fra publikum.

Et typisk apotek fra denne perioden er Askøy Apoteks offisin fra 1977. På denne tiden var innredningen av apotekene preget av en standardisering og av bestemte årsmodeller med sine bestemte løsninger på materialvalg og fargebruk. Apoteket var laget av lys bøk som var det foretrukne materiale og fargevalget var orange og grønt. Karakteristikken var at det lignet på et gatekjøkken. Den delen som var reservert for publikum var relativt liten, og det var vanskelig å

²⁸³ Christie, Vigdis : *Apoteket- handel eller helse?* Universitetsforlaget 1982

føre en uforstyrret samtale med kunden uten at alle i lokalet kunne overhøre hva som ble sagt, og dette var nettopp noe av den kritikken som kom frem i Christies bok.

En revitalisering av apoteklokalet

På 1990-tallet hadde en rekke nye arkitekter blitt opptatt av å arbeide med apotekbygging. Dette førte til en ny revitalisering av apoteket. På andre områder var det lav byggeaktivitet, men apotekene hadde stadige ombygginger, nybygg og opprustninger av bygningsmassen som førte til eksperimentering og nytenkning av de utøvende arkitektene. De fleste apotekere henvendte seg til Norges Apotekerforenings bygge og innredningskontor når de hadde en byggeoppgave, men arbeidsmengden var så stor at en rekke saker ble overført til andre arkitektkontor. Da disse gjorde et godt arbeid, ble dette snart kjent i miljøet, og apotekerne hadde muligheten til å velge blant flere arkitekter. Dette førte til en rekke anlegg av høy kvalitet. Det ble innført selvvalg i de fleste apotek og i noen kom direkteresepturen.

Apoteker og arkitekt

Som nevnt overfor så prøvde en å få med apotekeren i byggeoppgaven. Begrunnelsen var at en trengte noen til å holde kontakt med håndverkerne. De nye arkitektene ønsker en tettere kontakt med apotekeren som byggherre. Dette fører i noen prosjekter til et samarbeid mellom apotekeren og arkitekten der kunnskap og kultur blir overført mellom partene. I en del byggesaker har det vært mulig å studere dette samarbeidet.²⁸⁴ En gjennomgang av arkivmateriale fra byggesaker utvalgt til denne oppgaven avdekket skisser hvor det var mulig å se hvordan denne kommunikasjonen foregår. En sammenligning av tegninger som var laget før og etter disse skissene viser også hvordan dette påvirker det ferdige resultatet. Ved et par anledninger har det også vært mulig å være tilstede å observere byggherre og arkitekt og deres kommunikasjon. Kommunikasjonen gjelder både den praktiske utformingen av byggeoppgaven og det symbolske miljøet i apoteket. Byggherren har bestemte oppfatninger av hva vedkommende ønsker og ofte også en ide om hvordan det estetiske miljøet skal utformes. Da de samme arkitektene jobbet med byggeoppgaver i flere år fikk de kunnskap og erfaring med apotekutforming og kunne videreformidle dette i flere byggeprosjekt. En del av apotekerne syntes heller ikke at de standardiserte interiørene som hadde vært brukt hadde ivarett apotekets symbolske miljø. De ønsket et apotek som var praktisk og funksjonelt men som også hadde noe som visuelt viste tilbake til apoteket som kulturinstitusjon.

Overfor er vist noen motivgrupper som var brukt i apoteket. På 1990-tallet kom en revitalisering av bl.a. urtemotivet. I Storfjord apotek på Stranda²⁸⁵ finner vi en hel vegg med illustrasjoner hentet fra urtebøker. Veggen bak bildene er også malt i en rød farge som kan være inspirert av Svaneapoteket i Oslo. Når det gjelder bygningsdeler så er de i noen tilfeller disse inspirert av eldre apotekinteriør, men utført i et moderne formspråk. Et eksempel er Røros apotek²⁸⁶ der apotekeren ønsker et interiør som gir kunden følelsen av å komme inn i et apotek og ikke i en annen virksomhet. I noen tilfeller har byggherren forventninger som ikke fungerer like bra i et moderne apotek. I Harstad apotek²⁸⁷ er det brukt mahogny og messing i en helt ny bygning. Byggherren snakket varmt om at vedkommende tenkte på interiører i salongene på hurtigruten og ville at offisinet skulle ha litt av dette preget.²⁸⁸

Når det gjelder praktiske løsninger arbeides det videre med dette. I forbindelse med ombygging av Apoteket Hygiea i Oslo²⁸⁹ får vi det første eksemplet på varekarusellen. Den skulle komme til å endre apoteklokalet, men her er også fondveggen bevart i en del av offisinet.

Fra faghandel til supermarked

Rundt midten av 1990-tallet begynte en å se tendenser til en ny apotektype. Det var tanker om å bruke andre enn andre enn arkitekter til planlegging og utførelse av apotekanlegg.

En ny byggeoppgave

I løpet av 1980 og 1990-tallet ble det introdusert en del nye interiørdeler i apoteket. Vi fikk selvvalg og direktereseptur. Bakgrunnen var ønske om et apoteklokale mer tilpasset vår tid. Det hadde også kommet en del kritikk av apoteket fordi kunder måtte be om varer og fordi personalet til tider ble oppfattet som autoriteter som det var vanskelig å kommunisere med. En ønsket derfor at kundene skulle kunne plukke varer selv, men intensjonen var at det alltid skulle finnes kvalifisert personale en kunne henvende seg til.

Direkteresepturen var en ny løsning, der ønsket var en bedre kommunikasjon med den enkelte kunden og mer diskresjon. De første apotek hadde direkteresepturer der kunden kunne sette seg ned og personalet også arbeidet sittende. Men krav til effektivitet gjorde at en etter hvert gikk

²⁸⁴ bygger på studier av arkivmateriale, observasjon byggesaker interjuv med arkitekter og byggherrer. Se også: Janson, Ulf *Vägen till verket, studier i arkitekt Jan Gezelius arbetsprocess*, Göteborg 1998

²⁸⁵ Beskrivelse av apoteket og bilder se: http://farmasihistorie.com/w/index.php/Storfjord_apotek%2C_Stranda

²⁸⁶ Beskrivelse av apoteket og bilder se: http://farmasihistorie.com/w/index.php/R%C3%B8ros_Apotek

²⁸⁷ Beskrivelse av apoteket og bilder se: http://farmasihistorie.com/w/index.php/Harstad_Apotek

²⁸⁸ Opplysninger stammer fra brev i arkivmateriale og samtaler med arkitekt og byggherre.

²⁸⁹ Beskrivelse av apoteket og bilder se: http://farmasihistorie.com/w/index.php/Apoteket_Hygiea_i_Oslo

over til direkteresepturer der både kundene og personalet står. For å gjøre lagring og henting av legemidler mer rasjonell ble karusellen innført. Dette førte til at den karakteristiske fondveggen måtte vike plassen.

Merkevarebygging

Bon Marché i Paris ble åpnet i 1852 som et av de første varehusene. I 1857 fulgte Macy's i New York. Konseptet til et stormagasin er faste priser, lav avanse, hastig varegjennomstrømning og ingen kjøpeplikt for publikum. De fleste varer er også masseprodusert. For å fremme salg, ble det vanlig å dekorere butikklokalene, plassere varer i tablåer og lage vindusutstillinger.

En taktikk var å blande inn det eksotiske, for på denne måten å skape noe spesielt og uventet. en mystifikasjon av varen, der bruksverdien sløres og den omgis med nye forstillinger og betydninger.

Det europeiske apoteket hadde en ikonografi som kunne minne om en slik merkevare, men det kan se ut som om den blir mer og mer borte i løpet av utviklingen av apoteklokalene.

Fra butikk til shoppingsenter

Etter at vi fikk den nye apotekloven, har apotekene beveget seg fra privateide enheter til kjedeavdelinger. Fortsatt er faghandel et begrep som blir brukt om butikker som tilbyr spesialkompetanse innen et vareområde. Det er også selvvalgbutikk, en butikk der kundene fritt kan orientere seg blant varer, men hvor det er mulig å få bistand av kvalifisert personale om en ønsker det.

Shoppingsenter eller kjøpesenter, er en samling av detalj og servicebedrifter som er lokalisert under et tak. Ofte markedsfører bedriftene sine varer og tjenester under en felles logo. Mange apotek er lokalisert i shoppingsenter, men ennå er det ikke lov å lage «shop in shop» hvor legemidlene blir utlevert fra en skranke innerst i en større forretning slik det er vanlig i England.

Supermarked

Det karakteristiske for et supermarked er at en beveger seg gjennom omgivelser som er blitt laget for en. Et supermarked lar også produsenter kontrollere hvordan varer blir presentert for verden. Salg blir i mindre grad utført av mennesker, en ser etter merkevarer der innpakningen, emballasjen er dets om selger. De første emballerte merkevarene var medisin og kosmetikk og de fleste amerikanske drugstores er nå små supermarkeder. De største apotekene kan vel også langt på vei betegnes som supermarked der kundene plukker varer selv og betaler i en kasse.

Utvalget av varer som ikke er reseptbelagt er også blitt større og består av varer for helse og livsstil.

Kjedekonsept

Kjedekonseptene finnes i to hovedtyper:

- Frivillige kjeder er kjeder hvor medlemmene slutter seg til kjeden for å oppnå samarbeidsfordeler og franchising.
- Franchising er et lisenssystem hvor eieren av et produkt, en metode eller en tjeneste, ofte identifisert med et varemerke, distribuerer dette sammen med visse ytelser og mot vederlag. En franchisetager knytter seg så til varemerkeeeierens kjedesystem. Ofte bruker slike franchisekjeder et firmanavn eller merke. Det enkelte utsalget er styrt av en kontrakt og en driftshåndbok.

Begge typer har idégrunnlag, visjon, forretningsidé, mål og strategi. De har også et profileringsprogram som inneholder innkjøp, markedsføring, sortimentpolitikk og leverandøravtaler, reklame, butikkesponering og PR, prispolitikk, kundeservice og lignende.

Profilering

Profil er det bildet eller den oppfatningen som omverdenen har av et foretak. Det kan være kunder, leverandører, banker og kredittinstitusjoner, ansatte, konkurrenter og presse. Viktig er de erfaringer kundene har med produkter og tjenester, priser og service. Et annet moment er visuelle inntrykk, bygninger og utstyr, og bruk av symboler. Profileringen omfatter også adferd til ledelse og ansatte, entusiasme, service og omtale.

Når en profil skal utformes, kan det være en ny profil på en gammel virksomhet eller en ny profil på ny virksomhet. I noen tilfeller medfører utskillelse av virksomheter til at det lages egne profiler.

Eksempler på profiler er: prisprofil, sortimentprofil, kvalitetsprofil, serviceprofil, bekvemmelighetsprofil, blandede profiler, lokaliseringsprofil og livsstilprofil.

Nye symboler

Hva så med apotekenes symbolikk? Finnes det noen av de symbolene som var i det klassiske europeiske apoteket fortsatt?

Apotekkjeder

Etter at kjedene stort sett har overtatt apotekdriften, er det de som preger de nye apoteknavnene. For å bygge opp tilhørigheten er det blitt vanlig å bruke kjedenavnene som f. eks. Apotek 1 Svanen eller Vitusapotek Nordstjernen, men fortsatt er en rekke av de tradisjonelle apoteknavnene i bruk. Kjeder har motto og verdier. Hva så med ikonografien og symbolene?

Apokjeden

Apotek I's motto er: Vår kunnskap din trygghet

Formålet med opprettelsen av Apokjeden var at man via et kjedesamarbeid skulle kunne utvikle seg lønnsomhetsmessig og faglig i ønsket retning. Det ble spesielt lagt vekt på at kjeden skulle være farmasifaglig forsvarlig. Kjerneverdiene er trygghet, veiledning, innlevelse, effektivitet og tilgjengelighet.

Det første Apokjedeapoteket som ble åpnet var Apotek 1 Manglerud i Manglerud senter. Det hadde fått en skarp blå farge, ikke ulik den som er blitt så vanlig ellers i varehandelen. Symboler var omtrent fraværende, og logoen deres med A1 gav assosiasjoner til popgruppen A1 som var populær på den tiden. Her var svært lite som pekte tilbake til tidligere apotek som kjeden hadde sitt utspring fra.

Deres andre logo er et hvitt kors på grønn bakgrunn, avledet av det grønne korset, et internasjonalt mye brukt symbol for apotekenene.

Vitusapotekene

Vitusapotekenes motto er: Vitusapotek - en friskere hverdag!

De ønsker å fremstå som et annerledes og friskere apotektilbud. Verdiene deres er: Kompetanseutvikling, lederskap, samspill og kultur, og de vil være friske, moderne og effektive.

Navnet Vitusapotek er inspirert av den hellige Vitus, en katolsk skytshelgen, som i følge historien hadde helbredende evner. Sagnene varierer noe, men blant dem som var under hans beskyttelse var apotekerne. Han var en av De fjorten nødhjelpere som ble påkalt ved sykdom. Den første logoen var en slange som var løsrevet fra hygieabegeret, mens den nåværende forestiller morter og pistill.

Alliance Unichem

Allianceapotekene markedsfører sine tjenester under mottoet: For hele deg.

Deres visjon oppsummeres i de fire kjerneverdiene; Service, samarbeid, nyskapning, profesjonalitet.

Deres første logo består av fire piler som skal symbolisere disse kjerneverdiene. Dette var noe som publikum trolig ville ha tungt for å oppfatte. Hadde ikke ordet apotek ledsaget logoen ville folk flest ikke skjønt hva som forgikk i bygningen. Deres nye logo bestående av to hjerter som til sammen danner et kors har en noe klarere symbolikk.

Slutten på en epoke?

Det kan se ut som om apoteket som egen bygningstype er forsvunnet. Alt som bygges nytt er innen en av de kjedekonseptene som er utviklet. Etter at standardiseringen er blitt vanlig og den er blitt erstattet med kjedekonseptene, ser det ut som om apotekene er blitt små supermarked. Symboler i apotekene er i ferd med å forsvinne og blir erstattet med kjedenes logoer. Det ser heller ikke ut til at ikonografien blir bevart. Det kan se ut som om kjedene har valgt bort de visuelle elementene som en forbinder med apotek i mer eller mindre grad.

Vitusapotekene har en morter med pistill som logo og har valgt en for norske forhold heller ukjent helsehelgen som navn. Interiørene er moderne, men en har beholdt treverket som hovedelement. Allianceapotekene har forløpig i stor grad satset på å beholde interiørene slik de var da de overtok, men en rekke element som for eksempel fondvegger blir gradvis skiftet ut og erstattet med karuseller. Logoen er ganske fremmed og vil trenge tid før den blir oppfattet som en apoteklogo. Interiørene i Apotek1 kjeden har lite å gjøre med apotek. Den første logoen gav ingen assosiasjoner til apotek mens den andre for reiselystne nordmenn og utlendinger gir mening.

De historisk ikonografiske elementene ser ut til gradvis å bli borte. Vi finner ikke lenger gudemotiv, apotektekniske- eller plantemotiv i kjedekonseptene. Kanskje det ikke er så rart da at kundene ikke synes det er så ille at flere og flere av legemidlene blir solgt utenom apotekene og dermed uten tilgjengelig fagkompetanse som er farmasifaglig forsvarlig. Alt ser jo likt ut. Kjedenes uniformering og profilering av apotekene har gjort at alle historiske referanser er omtrent forsvunnet.

Resten av varehandelen strever med å skape kultur, identitet og tilhørighet, men apotekene hadde dette inntil for få år siden. Dette kunne vært tatt vare på uten for store kostnader. I stedet må kjedene igang med en kostbar merkevarebygging, og om dette vil lykkes eller om de norske apotekene vil ende opp som en liten skranke inderst i supermarkedet det vil tiden vise.

Kap. 5 Oppsummering - kommentarer

Det kan se ut som om det europeiske apotek hadde alle elementene i byggeoppgaven som Christian Norberg-Schulz har skissert. Bygningene lå på et sentralt sted i byene eller tettstedene. At det var et apotek ble formidlet gjennom ordet apotek og dyre- og fuglesymbolene.

Inne i apoteket var romfordelingen innordnet virksomheten. På slutten av perioden var imidlertid oppgavene endret slik at det var nødvendig med en nytenkning når det gjaldt den praktiske løsningen. Interiøret fortalte om en virksomhet som hadde en lang historie og tradisjon. Apotekene hadde en ikonografi som kunne identifiseres med motivtyper som fortalte om den virksomheten som var i bygningen og dens historie.

I etterkrigstiden var det nødvendig med nybygging og ombygninger. Den første perioden er preget av forsøk på å tilpasse apotekbygningen til nye oppgaver. Det blir fokusert på hygiene og praktisk utnyttelse av lokalene. Det kan også se ut som dette arbeidet er preget av funksjonalismens idealer. En jobber mye med å standardisere interiørdeler slik at de kan masseproduseres. Dette fører til at de apotekene som bygges blir ganske like og pregløse. I den første tiden videreføres apoteknavn og apoteksymboler, en taper ikke helt kontakten med apotekets symbolsk innhold.

På 1980-tallet begynner det å komme kritikk mot det bestående apoteklokale. Det blir også mindre vanlig å produsere legemidler i apotekene, dette blir overtatt av industrien. Samtidig går eksperimenteringen med nye måter å utforme apoteklokalet videre. Et nytt element er selvvalgsapoteket der varer flyttes ut i hyller i publikumsrommet slik at utvalget blir synlig. Det er nå også mulig å betjene seg selv og betale i en kasse. Det blir eksperimentert med nye skrankeløsninger da kritikken også har vært at skranken virker som en barriere. I en kort periode blir apotek tegnet av en gruppe nye arkitekter som jobber sammen med apotekeren som byggherre. I denne perioden blir en del av apotekets kulturelle innhold og ikonografi revitalisert, i et moderne formspråk.

Innføringen av ny apoteklov i 2001 gjør det mulig å danne kjeder og alle nye apotek er kjedeapotek. Kjedenes utvikler sine egne kjedekonsept og disse tar i liten grad hensyn til den kulturelle symboliseringen. En er mer opptatt av merkevarebygging, logoer og salg. Kjedenes logoer er nye og har ikke beholdt de symbolene som var apotekdyr og fugler og hygienebegeret med slangen. En har ikke beholdt ikonografien i apoteket, og all plass må brukes til utstilling av og fokusering på varer og salg, så gjenstander som forteller om det gamle apoteksystemet må vike plassen.

Apoteknavnene er det siste året endret og inneholder kjedens navn i tillegg til lokalisering.

Imidlertid kan det se ut som om navnet apotek eller apoteket har en sterk symbolikk og forteller om innholdet i tjenesten. Alle kjedene har dette enten i kjedenavnet eller på skilt. Det svenske Apotekbolaget AB har også byttet navn til Apoteket AB og prøver å markedsføre sine tjenester under navnet apoteket.

Hvordan fremtiden vil bli er vanskelig å si, men der er tegn som tyder på at aktører ønsker å lage reseptfabrikker der all ekspedering av resepter skal foregå og at apotekene bare vil være utleveringssteder for ferdige pakker.

Svaneapoteket i Oslo har en rekke ikonografiske elementer som er bevart og som er en felles arv som finnes i en rekke europeiske apotek. Disse forteller en historie om apotekene som institusjon og av dets historie. Det kan betegnes som en hellig hall, eller "farmasiens tempel".

Etter at apotekene ble en del av de forskjellige kjedesystem kan det se ut som om dette blir helt borte, apotekene er blitt supermarked og av den kulturelle symboliseringen er bare ordet apotek tilbake.

Farmacia Pitti i Firenze har bevart mye av sitt interiør og er nå fredet og i full drift.

Sammendrag

Oppgaven tar for seg apoteklokaler fra 1800- og 1900-tallet frem til innføringen av kjedekonsept for de forskjellige apotekkjedene i Norge begynner å bli vanlig.

Som teoretisk redskap er valgt Christian Norberg-Schulz og hans beskrivelse av byggeoppgaven: fysisk kontroll, funksjonell ramme, sosialt miljø og kulturell symbolisering.

Hoveddelen er en ikonografisk analyse av apoteklokalet.

En finner her noen klare ikonografiske motiv som er felles for apotek i en rekke land.

Billedmotiver i apotekene kan grovt deles i tre grupper:

- Guder
- Urter
- Farmasitekniske motiv

Viktig er også apotekdyrene og fuglene som finnes spesielt nord i Europa. Oppgaven prøver å sette dette inn i en kunsthistorisk og ikonografisk sammenheng. Det kan også se ut som stilvalg i apotekene har en ikonografisk eller symbolsk betydning.

Etter den andre verdenskrigen er det bygget en rekke apotek. Det kan se ut som om en gradvis mister ikonografien og at den blir helt borte da den nye apotekloven som kom i 2001 får sin virkning. Den siste delen av oppgaven beskriver denne utviklingen. Av den kulturelle symboliseringen kan det se ut som om bare ordet apotek er igjen.

Upubliserte kilder

APOKJEDEN A/S

Informasjon om de ulike kjedekonseptene
Apokjedens kjedesamling, Soria Morias konferansesenter, Oslo 16.10.1999

APOTEKET I HELSETJENESTEN

Norges Farmaceutiske forening Oslo 1973

APOTEKETS FREMTIDIGE OPPGAVER

Referat fra seminar for Norges Apotekerforenings landsstyres medlemmer mandag 28. november 1988

FREMTIDENS APOTEKDEKNING I NORGE HVA ØNSKER NAF?

Rapport fra en intern prosjektgruppe oppnevnt 4. oktober 1993
Norges Apotekerforening

INDSTILLING FRA EN AF JUSTITSDEPARTEMENTET NEDSAT KOMITE TIL BEHANDLIN AF APOTHEKVÆSENE.

Afgiven under 1ste Mai 1898

NORGES APOTEKERFORENING

Standardtegninger for apotekinventar 1990

ARKIVMATERIALE FRA ARCH UNO AS

ARKIVMATERIALE FRA NAF-GÅRDENE AS

THUNE, NINA ALDIN

Farmasihistorie (Farmasihistorie.com) <http://www.farmasihistorie.com/>
Apotek som inngår i oppgaven: <http://farmasihistorie.com/w/index.php/Kategori:Apotek>
Artikler, pdf. filer av publiserte og ikke publiserte artikler: <http://farmasihistorie.com/artikler.php>
Farmasihistorie, Apotekbygninger i Norge og Europa (bilder)
<http://homepage.mac.com/nthune/farmasihistorie/Menu22.html>

Elektroniske ressurser

DEN KATOLSKE KIRKE

<http://www.katolsk.no/biografi/>

MISSOURI BOTANICAL GARDEN LIBRARY

<http://www.illustratedgarden.org/mobot/rarebooks/>

THE CATHOLIC ENCYCLOPEDIA

<http://www.newadvent.org/cathen/>

THE INTERNET CLASSICS ARCHIVE

<http://classics.mit.edu/>

USEFUL INTERNET RESOURCES FOR THE PHARMACEUTICAL HISTORIAN

<http://www.govi.de/links.htm>

Informanter

MORTEN FINNBY, OSLO

TRYGVE FJELDSTAD, OSLO

ERIK LØFSNES, OSLO

RAGNAR OG UNNI MØRK, OSLO

DAG RESSER, OSLO

Litteratur

- ACHEN, HENRIK V.
**Maleri og Skulptur fra Senmiddelalderen
1450 – 1525**
Historisk Museum, kirkesamlingen Bergen 1989
- AELIAN
On the Characteristics of Animals
With an English Translation by A.F. Scholfield
Volumes 1-3
Harvard University Press Cambridge,
Massachusetts 1959 reprinted 1971
- ANDERSEN, KJELL-ERIK
"Selvvalg i apotek"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 4. 1983.
s.87-92
- ANDERSGAARD, HENRIK
"Lærdal apotek 150år"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 7. 1993 s.
200-203
- ANDERSGAARD, HENRIK
"Magi, mystikk og fakta"
Årbok for Sogn 47, 2001
s. 21-38
- Apotek i Sverige,
en kulturhistorisk inventering**
Riksantikvarieämbetet och statens historiska
museer rapport nr. 1
1980
- ARCTANDER, PHILIP, FREDERIKSEN C.C. og
NIELSEN, SVEND
Det danske Apotek
Dansk Farmaceutforenings forlag København
1944
- ARGE, KIRSTEN og BLEIKLIE, SIV
**Arkitektonisk kvalitet. En studie av samspillet
mellom byggherre og arkitekt**
Norsk Form, Oslo 2003
- ARISTOTLE
History of Animals, Books 1-10
Harvard University Press Cambridge,
Massachusetts 1991
- ARNOLD, KEN, og OLSEN, DANIELLE
**Medicine Man, The Forgotten Museum of
Henry Wellcome**
The British Museum press
London 2003
- BACHMANN, MANUEL, og HOFMEIER, THOMAS
Geheimnisse der Alchemie
Schwabe & co.ag. Verlag. Basel 1999
- BACKHOUSE, JANET
Medieval Birds in the Sherborne Missal
The British Library, London 2001
- BAKKEN, HALLVARD S.
Recipe in nomine Dei
**Indledning til Apotekerkunsten av Nicolay
Tychen, Med et tidsbilde fra Bergen for fire
hundre år siden**
Utgitt av Svaneapoteket i Bergen Nordanger
Forlag, Bergen 1970
- BLASCHKE, BERTA og LIPSCHITZ, LUISE
Archetecture in Vienna 1850 to 1930
Springer Wien, New York 2003
- BANHAM, REYNER
**Theory and Design
in the first machine age**
Architectural Press London 1960 Reprint 1997
- BARTHES, ROLAND
The Semiotic Challenge
University of California Press
Berkeley and Los Angeles 1994
- BAXTER, RON
Bestiaries and their Users in the Middle Ages
Sutton Publishing
Phoenix Mill 1998
- BENDLER, GEORGE A.
**Great Moments in Medicine
The Stories and Paintings, A History of
Medicine in Pictures**
Detroit Northwood Institute Press
1966
- BENDLER, GEORGE A.
**Great Moments in Pharmacy
The Stories and Paintings, A History of
Pharmacy in Pictures**
Detroit Northwood Institute Press 1967
- BENTON, JANETTA REBOLD
**The Medieval Menagerie,
Animals in the Art of the Middle Ages**
Abbeville Press Publishers
New York, London, Paris 1992
- BERG, SVERRE
Molde Apotek 200 år
Molde 1993
- BERGDOLL, BARRY
European Architecture 1750 – 1890
Oxford History of Art
Oxford University Press 2000
- BERLE, EINAR
"Forum medicorum"
Klassisk Forum 1, 2001 s. 44-53
- BINGEN, HILDEGARD VON
Physica
**The Complete English Translation of her
Classic Work on Health and Healing**
Healing Arts Press Vermont 1998

- BLUNT, WILFRID
The Art of Botanical Illustration
An Illustrated History
Dover Publications, inc.
New York 1994
- BLUNT, WILFRID, og RAPHAEL, SANDRA
The Illustrated Herbal
Thames and Hudson,
New York 1994
- BOYER, M. CHRISTINE
The city of collective memory
Its historical imagery and architectural entertainments
The MIT Press Cambridge, Massachusetts,
London, England 1996
- BREHAUT, ERNEST
An Encyclopedist of the Dark Ages, Isidore of Seville
Studies in History, Economics and Public law,
Columbia University, New York 1912
<http://bestiary.ca/etexts/brehaut1912/brehaut1912.htm>
- BRENDEL, J.A., FLOOD, J.W., SCHEI, K.L. og REIZER, S
Norges apotek og deres innehavere I-VIII
Oslo 1953 – 1988
- BRINGSVÆRD, TOR ÅGE og BRAAVIG, JENS red.
I Begynnelsen, Skapelsesmyter fra hele verden
Verdens Hellige Skrifter
De Norske Bokklubbene,
Gjøvik 2001
- BRUBAKER, LESLIE
"The Vienna Dioskorides and Anicia Juliana"
Littlewood, A. Maguire, H. Wolschke-Bulmahn,
J. ed.
Byzantine Garden Culture
Dumbarton Oaks Washington D.C. 2002 s.189-214
- BURNETT, CHARLES og DRONKE, PETER
Hildegard of Bingen, The Context of her Thought and Art
The Warburg Institute London 1998
- BØRKE, ERLING
Fredrikshalds Apothek Svaneapoteket 300 år 1694 – 1994
Svaneapoteket Halden 1994
- CARMONA-CORNET, ANNA MARIA
"Modernist Art and Pharmacy"
FIP '95 Abstracts Book nr.88 i.s.
- CARMONA-CORNET, ANNA MARIA
"Historical Overview in Spanish Pharmacy"
FIP '99 Abstracts Book nr.HP-S-001 s.70
- CELSUS, A. CORNELIUS
Åtte böker om Läkekonsten
Öfversättning av M.V. Odenius
Lund. C.W.K. Gleerups Förlag Lund 1906
- CHIRCO, ADRIANA
Palermo City Guide
Dario Flaccovio Editore,
Palermo 1998
- CHRISTIE, VIGDIS
Apoteket- handel eller helse?
Universitetsforlaget
Oslo –Bergen -Tromsø 1982
- COLLINS, ARTHUR H.
Symbolism of Animals and Birds
Represented in English Church Architecture
McBride, Nast & Company
New York 1913
<http://bestiary.ca/etexts/collins1913/collins1913.htm> 21.05.04
- CORVI, ANTONIO
L'Officina Farmaceutica, Due secoli di storia
Primula Multimedia S.r.L. Pisa 1999
- COWEN, DAVID L. og HELFAND, WILLIAM H.
Pharmacy, an Illustrated History
Harry N. Abrams, Inc., Publishers, New York 1990
- CRISAFULLI, VIRGIL S. & NESBITT, JOHN W.
The Miracles of St. Artemios
E.J. Brill Leiden, New York, Köln 1997
- CULPEPER, NICHOLAS (1616-1654)
Complete Herbal:
A comprehensive description of nearly all herbs with their medical properties
London, W. Fouham & co. Ltd. Optrykk udatert
- DAHL, GINA
Mystikkens plass innenfor norsk åndsliv på 1600 tallet og dens mulige ettervirkninger
Hovedoppgave i Religionsvitenskap, Institutt for klassisk filologi, russisk og religionsvitenskap. Universitetet i Bergen vår 2000
- DAHL, SVEIN G, og AARNES, ELDRID DROTTNING
"Selvvalg i apotek"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 22.1983. s. 589-594
- DAHL, SVEIN G.
"Funksjonalismen i Apotek"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 9.1984. s.215-221
- DAHL, SVEIN G.
"Elefantapoteket i Bergen"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 9.1988. s.222-225
- DAHLE, ARTUR
"Symbolikken i våre gamle apoteknavn"
Norsk farmaceutisk tidsskrift. 19 1966 s. 429 – 435

- DAVID-DANEL, MARIE-LOUISE
Iconographie des Saints médecins Come et Damien
Université de Lille 1958
- DESMOND, RAY
Great Natural History Books and their Creators
The British Library, London 2003
- DIOSCORIDES, PEDANIUS
Der Wiener Dioskurides:
Codex medicus Graecus 1 und 2
Akademische Druck-u Verlaganstalt, Graz 1998 und 1999
- DUIN, NANCY og SUTCLIFFE, JENNY
Medicinens Historie
Fra forhistorisk tid til år 2020
Lademann A/S, Valby 1992
- DAAE, LUDVIG
Norske specielt Bergenske Apotheker, Historiske oplysninger
Udgivet af Svaneapotheket i Bergen i anledning af dets 300-årige jubilæum
John Griegs Bogtrykkeri
Bergen 1898
- EASTWOOD, BRUCE S.
The Revival of Planetary Astronomy in Carolingian and Post-Carolingian Europe
Ashgate Variorum, Hampshire, G.B., Vermont, USA 2002
- EDELSTEIN, EMMA J. og EDELSTEIN, LUDWIG
Asclepius, A collection and interpretation of the Testimonies II
The Johns Hopkins Press
Baltimore 1945
- EDELSTEIN, EMMA J. og EDELSTEIN, LUDWIG
Asclepius, Collection and Interpretation of the Testimonies I and II
The Johns Hopkins Press Baltimore and London 1998
- EDELSTEIN, LUDWIG
Ancient Medicine
The Johns Hopkins Press Baltimore and London 1987
- EDVARSEN, EDVARD
Bergen, første part
Bergen Historiske Forening ved Olav Brattgard 1951
- EIDNES, ASBJØRN
Byggeskikk i Harstad
Harstad Historielags faktahefte nr. 1 1997
- EILSLEBEN, KLAUS WOLFF
"Adler, Löwe, Hirsch und Bär, Ein Beitrag zu den Apothekennamen aus dem Tierreich"
Geschichte der Pharmazie
2. 1993 s. 32-37
- EKSTRØM, STIG
"Varför har så många apotek djurnamn?"
Farmacihistoriska Sällskapets Årsskrift 1978 8sider
<http://home.swipnet.se/PharmHist/Artiklar/djurnamn.html> 13.06.03
- EKSTRØM, STIG
"Vad gör ormen i skålen?"
Svensk Farmaceutisk Tidskrift 1972 2 sider
<http://home.swipnet.se/PharmHist/Artiklar/ormskal.html> 13.06.03
- ELLERTSEN, BERNT O.
Løveapoteket i Kristiansund i over 200 år Fra urtesamling til moderne medisinsalg
Holm Trykkeri A.S, Kristiansund N 1984
- EVANS, E. P.
Animal Symbolism in Ecclesiastical Architecture
Heinemann, W., London 1896
<http://bestiary.ca/etexts/evans1896/evans1896.htm> 21.05.04
- EXTRACTUM
400 år med apotek
Ustillingskatalog
Garnæs trykkeri A/S Bergen 1995
- Farmacie storiche in Toscana**
Firenze 1998
<http://galileo.imss.firenze.it/farmacie/indice.html> 06.08.03
- FEATHERSTONE, MIKE
Consumer Culture & Postmodernism
SAGE publications London, 1994
- FERGUSON, JOHN
The Religions of the Roman Empire
Cornell University Press Ithaca, N. Y. 1985
- FERRY, JOHAN WILLIAM
A History of the Department Store
The Macmillan Company
New York 1960
- FINNBY, MORTEN
"Bolig og forretningsgård på Stranda"
Mur nr.2 1993 s. 18 -21
- FISKE, JOHN
Introduction to communication studies
Routledge, London and New York 1994
- FISKE, JOHN
Reading the popular
Routledge, London and New York 1995
- FISKE, JOHN
Understanding popular culture
Routledge, London and New York 1995
- FJELSTAD, TRYGVE og REINERTSEN, PAUL

- "Publikumsrom i apotek"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 17.1985.
s.491-497
- FJELDSTAD, TRYGVE
"Danmark, Publikumsrom- idékatalog"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 17.1985.
s.499
- FJELDSTAD, TRYGVE
"Apoteket Hjorten, Oslo. En langvarig byggesak"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 9. 1986
s.229-235
- FJELDSTAD, TRYGVE
"Apotekinventar – fra møbel til modul"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 9. 1989 s.
239-245
- FJELDSTAD, TRYGVE
*"Overarkitekten i Norges Apotekerforening
Tretti år med planløsninger for apotek"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 9. 1990 s.
231-240
- FJELDSTAD, TRYGVE
*"Norges Apotekerforenings
Bygge/innredningskontor lever videre i NAF-
gårdene AS"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 7. 1991
s.177-182
- FJELDSTAD, TRYGVE
"Fra lukket rom til åpent landskap"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 12. 1997
s.18 -19
- FJELDSTAD, TRYGVE
Uten mål og mening...?
**Beslutningsprossessen ved planlegging av
apotek:**
aktører, vedtak og grunnlag for beslutninger
Farmasøytisk institutt, Oslo 1997
- FJELDSTAD, TRYGVE
"Alle kunder er like"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 5. 1998
s.12-15
- FJELDSTAD, TRYGVE
*"Tre apotekanlegg på 20 år
Knarvik Apotek"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 12. 1998
s. 38-41
- FLINT, VALERIE I.J.
The Rise of Magic in Early Medieval Europe
Princeton University Press Princeton, New
Jersey 1991
- FLOOD, JØRGEN W
Norges Apothekere i 300 Aar 1588 – 1889
Udgivet med Understøttelse af den norske
Apothekerforening
A.W. Brøggers Bogtrykkeri, Kristiania 1889
- FLOOD, JØRGEN W.
Norges Apothekere fra 1588 til 1908
Udgivet med bidrag af den norske
apothererforening
I hovedkommission hos Cammermeyers
Boghandel, Kristiania1908
- Fra magi til farmasi**
Norske apotek gjennom 400 år
Særutstilling på Norsk Folkemuseum 30.mai –
31. Desember, Oslo1995
- FLORES, NONA C. ed
Animals in the Middle Ages
Routledge, New York and London 2000
- FRAMPTON, KENNETH
**Modern Architecture
A critical history**
Thames and Hudson, London reprint 1996
- FRENCH, ROGER
Medicine before Science
Cambridge University Press
Cambridge 2003
- FRENCH, THOMAS
York Minster, The St. William Window
The British Academy
Oxford 1999
- FUCHS, LEONHART
Das Kräuterbuch von 1543
Taschen Köln, London, Madrid; New York,
Paris, Tokyo, 2001
- FYLLINGEN, REIDAR
*"Glimt fra farmasiens og medisins historie,
spesielt med henblikk på apotekvisitatorens
fremvekst"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 7, 1992 s.
193-197
- GABRIEL, ANDRE
**Guide de l' Architecture des Monuments de
Paris**
Éditions Alternatives Paris 1998
- GARCIA-BALLESTER, LUIS
**Galen and Galenism,
Theory and Medical Practice from Antiquity
to the European Renaissance**
Ashgate Variorum, Hampshire, G.B., Vermont
USA 2002
- GELERNTER, MARK
**Sources of architectural form
A critical history of Western design theory**
Manchester University Press 1995
- GENZ, RANDI GUNDERSON
Hildegard av Bingens urtehage
Pax Forlag A/S, Oslo 1998
- GIBSON, MARGARET
The Liverpool Ivories
National Museums & Galleries on Merseyside

- London.1994
- GOFFMAN,ERVING
Vårt rollespill til daglig
“The presentation of self in everyday life”
Pax Forlag, Oslo 1992
- GOTTDIENER, M
Postmodern Semiotics
Material Culture and the Forms of
Postmodern Life
Blackwell Oxford UK, Cambridge USA 1995
- GRANT, ROBERT M.
Early Christians & Animals
Routledge, London, New York 1999
- GRELL, OLE PETER red.
Paracelsus
The Man and His Reputation, His Ideas and
Their Transformation
Brill, Leiden. Boston: Köln, 1998
- GRIFFENHAGEN, GEORG og BOGARD,MARY
History of drug containers and their labels
American Institute of the History of Pharmacy,
Madison WI 1999
- GRUNG, TRULS red.
Arkitekt Per Grieg – stor kunstner, stort
menneske
John Grieg As.
Bergen1997
- HAGLIN, OVE
Old and rare books on Materia Medica in the
library of the Swedish Pharmaceutical
Society.
An illustrated and annotated Catalogue
Swedish Pharmaceutical press Stockholm 1997
- HAMMERVOLD, ALF
Fingerringe fra Middelalderen i Norge
Varia 40 Oslo 1997
- HART, GERALD D.
Asclepius, the God of Medicine
The Royal Society of Medicine Press Limited,
London 2000
- HARTLAUB, G.F.
Der Stein der Weisen
Wesen und Bildwelt der Alchemie
Prestel verlag München 1959
- HARVEY,DAVID
The Condition of Postmodernity
Blackwell Publishers Ltd. Cambridge, Mass.
1995
- HEIN, WOLFGANG-HAGEN
Christus als Apotheker
Govi-Verlag, Eschborn, 1992
- HEIN, WOLFGANG-HAGEN og KONING, DIRK
ARNOLD WITTOP
Pharmazie und Graphik
- Govi-Verlag, Eschborn,1991
- HEIN, WOLFGANG-HAGEN og KONING, DIRK
ARNOLD WITTOP
Das Apothecken Etikett
Govi-Verlag, Eschborn,1994
- HEIN, WOLFGANG-HAGEN og KONING, DIRK
ARNOLD WITTOP
Bildkatalog II zur Geschichte der Pharmazie
Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft MBH,
Stuttgart 1994
- HEIN, WOLFGANG- HAGEN og BORCHARDT,
ALBERT
Apotheker Exlibris
Aus Deutschland Österreich und der Schweiz
Govi-Verlag, Eschborn,1997
- HELLAND, AMUND
Topografisk-Statistisk Beskrivelse over
Bergen
Aschehoug & Co. Kristiania 1916
- HELLE, KNUT
Bergen Bys Historie Bind 1
Universitetsforlaget, Bergen 1982
- HINE, THOMAS
The total package
The Evolution and Secret Meanings of Boxes,
Bottles, Cans and Tubes
Little, Brown and Company, Boston New York
Toronto London 1995
- HIPPOKRATES
Om Läkekonsten
Ur De hippokratiska skriftrena
Bok förlaget Nya Doxa, Nora 1994
- HOLCK, PER
Norsk Folkemedisin
Kløke koner, urtekurer og magi
J.W. Cappelens Forlag a.s
Oslo 1996
- HOLM, ERLING DOKK og MEYER, SIRI red.
Varene tar makten
Makt- og demokratiutredningen 1998 – 2003
Gyldendal Akademisk Oslo 2001
- HONOUR, HUGH
Neo-classicism
Penguin Books, Harmondsworth 1977
- HOPSTOCK, CARSTEN
Norsk Farmasihistorisk Museum
Mittet Foto A/S Oslo 1977
- HØEG, OVE ARBO
Planter og tradisjon, Floraen i levende tale og
tradisjon i Norge 1925-1973
Universitetsforlaget Oslo, Bergen, Tromsø 1976
- HAARMARK, BODIL
Apotekerkrugger og officiner
Fra Barokk til Skønvirke

Rhodos forlag København 1995

JACKSON, W. A.

The Victorian Chemist and Druggist
Shire Publication Ltd, Risborough,
Buckinghamshire 1996

JAKOBSEN, ANDR.

"Litt av hvert fra mitt apotek – yrke":
Særtrykk av Norges Apotekerforenings
Tidsskrift 1941 og 1942 s. 1-40

JAMESON, FREDERIC

Postmodernism
or, the cultural logic of late capitalism
Duke University Press London,
New York 1995

JANSON, ULF

Vägen till verket
Studier i arkitekt Jan Gezelius arbetsprosess
Bokförlaget Daidalos Göteborg 1998

JASHEMSKI, WILHELMINA FEEMSTER

A Pompeian Herbal
Ancient and Modern Medical Plants
University of Texas Press, Austin 1999

JENSEN, ANDERS

Løveapoteket i Kristiansund gjennom 250 år
Holm- Kristiansund N 1996

JOACHIMSEN, HANNE-KIRSTI

Harstad Apotek 1891-1991
Harstad 1991

JOHANNESSEN, FINN ERHARD og SKEIE, JON

Bitre piller og sterke dråper
Oslo 1995

JONES, PETER MURRAY

Heilkunst des Mittelalters
in illustrierten Handschriften
Belser Verlag, Stuttgart 1999

KALLINICH, GÜNTER

Schöne alte Apotheken
Heilkunst. Aberglaube. Pharmazeutische
Technik
Nikol Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG,
Hamburg 1999

KEE, HOWARD CLARK

Miracles in the Early Christian World
Yale University Press
New Haven and London 1983

KIILERICH, BENTE

Late fourth century classicism in the plastic
arts : studies in the so-called Theodosian
renaissance.
Odense 1993

KIILERICH, BENTE

"Billedet af Anicia Juliana i Dioskourides-
manuskriptet i Wien"
Bysantinska sällskapet Bulletin 18, 2000, s.5-15

KIILERICH, BENTE

"The Image of Anicia Juliana in the Vienna
Dioscurides: Flattery or Appropriation of
Imperial Imagery"
Symbolae Osloenses 76, 2001,
s.169-190

KLINGENDER, FRANCIS

Animals in art and thought
to the end of the Middle Ages
The M.I.T. Press
Cambridge, Massachusettes 1971

KLOSTER, ROBERT

Mangfold og enhet
En analyse av Mariakirkens prekestol fra
1677
Universitetsforlaget Bergen - Oslo – Tromsø
1980

KLUGE, MARTIN og KRIEMLER, DANIEL red.

Pharmazie-Historisches Museum der
Universität Basel
Basel 2001

KNIPP, DAVID

"The Chapel of Physicians at Santa Maria
Antiqua"
Dumbarton Oaks Papers.
56, 2002, s.1-23

KONING, D.A. WITTOP

Art and Pharmacy 1 and 2
Collection of plates from the Netherlands
Pharmaceutical Calendar
The Ysel press ltd. – Deventer (Holland) 1965

KOREN-WIBERG, CHRISTIAN

Bergensk Kulturhistorie
John Griegs Forlag, Bergen 1921

KRANGE, OLVE og STRANDBU, ÅSE

Kjøpesenteret
Handlemaskin og fornøylespark
Pax forlag Oslo 1996

KRAFFT, FRITZ

Christus als Apotheker
Ursprung, Aussage und Geschichte eines
christlichen Sinnbildes
Universitätsbibliothek Marburg 2001

KRAUTHEIMER, RICHARD

"Introduction to an Iconography of Mediaeval
Architecture"

Journal of the Warburg and Courtauld
Institutes.
5, 1965 s. 1-33

KREMERS, EDWARD og URDANG, GEORG

History of Pharmacy
J.B. Lippincott Company
Philadelphia, Montreal 1963

KRUG, ANTJE

- Heilkunst und Heilkult, Medizin in der Antike**
Verlag C.H. Beck München 1993
- LACHIEZE-REY, MARC, LUMINET, JEAN-PIERRE
Figures du Ciel
Bibliothèque Nationale de France Seuil, Paris 1998
- LACK, H. WALTER
Ein Garten Eden, Meisterwerke der botanischen Illustration
Taschen, Köln, London, Madrid, New York, Paris, Tokyo 2001
- La Farmácia Antiga de L'hospital de Santa Caterina**
Girona i.d.
- LAMBORG, BJØRN
"Svaneapoteket i Ålesund 1818-1988"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 9. 1988 s.211-213
- LARSSON, THOMAS B.
"Fågelsymbolik"
Kult Kraft Kosmos
Statens Historiska Museum Stockholm 1996 s.28-33
- LAWALL, CHARLES
Four thousand years of Pharmacy An outline history of Pharmacy and the allied sciences
Philadelphia and London J.B. Lippincott company 1927
- LEACH, NEIL red
Rethinking architecture, a reader in cultural theory
Routledge London and New York 1997
- LEVY, SIDNEY J.
Brands, Consumers, Symbols, & Research
Sage Publications, inc Thousand Oaks, London, New Delhi 1999
- LEDERMANN, FRANÇOIS
"Les saints Côme et Damien, patrons des médecins, chirurgiens et pharmaciens, dans le monde et en Suisse"
Sandorama 3. 1992 s.36-40
- LEDERMANN, FRANÇOIS
"Die Heiligen Kosmas und Damian in der Schweiz"
i Pöttsch, Regine red. Die Apotheke
Editiones Roche, Basel 1996 s. 257-270
- LINDGREN, JOHN
Läkemedelsnamn Ordförklaring och historik
Berlingska Boktryckeriet Lund 1918
Faksimilupplaga AB Realtryck 1986
- LOLDRUP, HANS -OTTO
- Svane Apoteket Danske apoteker i to årtusinder**
Loldrups Forlag København 1999
- LONGSTRETH, RICHARD
City Center to Regional Mall Architecture, the Automobile, and Retailing in Los Angeles 1920 – 1950
The MIT press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1998
- LOOS, ADOLF
"Ornament og forbrydelse"
I Lyhne, Vagn og Nielsen, Kristian Berg: red.
Tankebygninger, Arkitektur og kunsthåndværk 1851 – 1914
Klim Århus 1994 s. 250-257
- LOOS, ADOLF
On Architecture
Ariadne Press,
Riverside, California 2002
- L'ORANGE, H. P.
Keiseren på Himmeltronen
Dreyer Forlag Oslo 1949
- L'ORANGE, H. P.
"Blomsterfrisen på Ara Pacis Augustae, Augustus' Fredsalter"
Sentrum og Periferi
Dreyers Forlag Oslo 1979 s. 75-91
- LORENTZEN, BERNT
Gård og Grunn i Bergen i Middelalderen
Det Hanseatiske Museums Skrifter 16.
Bergen 1952
- LORENTZEN, BERNT
Den berømmelige handelsstad Bergen gjennom tidene 1660 – 1814
Det Hanseatiske Museums Skrifter 19, Bergen 1970
- LUNDE, THORUNN
Funksjonalisten Per Grieg
Hovedoppgave Kunsthistorie
UiB, Bergen 1996
- LUNDQVIST, MARTIN
"Apotekens djurnamn och djurskyltar"
Svensk Farmaceutisk Tidskrift 1951 s. 314-317
- LUSTENBERGER, KURT
Adolf Loos
Artemis, Zürich. München. London, 1994
- LUND, NILS - OLE
Teoridannelser i arkitekturen, arkitekter og ideer fra 40'erne til i dag
Arkitektens forlag Copenhagen 1985
- LØNNEGREN, RUNE, ETC.
Svensk Farmasi under 1900-tallet bind 1-3
Apotekersocieteten

- AB Boktryck, Helsingborg 1999
- Løveapoteket 100 år 1900 –2000**
Sarpsborg 2000
- MACDOUGALL, ELISABETH B. ed.
Medieval Gardens
Dumbarton Oaks, Washington 1986
- MAGUIRE, HENRY
Earth and Ocean, the Terrestrial World in Early Byzantine Art
The College Art Association of America. Pennsylvania and London 1987
- MAGUIRE, HENRY
Rhetoric Nature and Magic in Byzantine Art
Ashgate Variorum, Aldershot, Brookfield USA. Singapore, Sydney 1998
- MAJESKA, GEORGE P.
Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries
Dumbarton Oaks Studies 19 Washington D.C. 1984
- MANGO, CYRIL
The art of the Byzantine Empire 312-1453 Sources and Documents
University of Toronto Press Toronto Buffalo London 1986
- MANNICHE, LISE
An Ancient Egyptian Herbal
British Museum Press, London 1989, reprint 1999
- MARKS, RICHARD og MORGAN, NIGEL
The Golden Age of English Manuscript Painting 1200 – 1500
Georg Braziller, Inc. New York 1982 Second Printing 1996
- MARSHALL, NEILL og WOOD, PETER
Services & Space Key Aspects of Urban and Regional Development
Longman Scientific & Technical Singapore 1995
- MARTENS S.S.
Tider som svant
Oslo 1953
- MAYER, JOHANNES GOTTFRIED og GOEHL, KONRAD
Höhepunkte der Klostermedizin
Reprint-Verlag – Leipzig Originalausgabe von 1832
- MATTILA, BENGT
Tag-labels at Pharmacies in Finland
The Association of Finnish Pharmacies, Jyväskylä 1997
- MEZZALANA, FRANCESCO
- Beasts and Bestiaries, the Representation of Animals from Prehistory to the Renaissance**
Umberto Allemandi & C. Turin, London; Venice 2001
- MIDDELTON, ROBIN og WATKIN, DAVID
Neoclassical and 19th Century Architecture 1-2
Faber and Faber Electa London 1980
- MIKAELSSON, LISBETH (RED)
Religionsbyen Bergen
Eide Forlag, Bergen 2000
- MILLER, TIMOTHY S.
The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire
The Johns Hopkins University Press Baltimore and London 1997
- MODIG, MAGGARETA
Farmaceutiska exlibris
Apotekarsocietetens förlag Stockholm 1993
- MOE, DAGFINN
"De Besche haven – Maartmannshaven – Ole Bulls plass Havehistorie i Bergen sentrum"
Gamle Bergen Årbok 1988 s.3-34
- MOHR, DANIELA
Alte Apotheken und pharmazie-historische Sammlungen in Deutschland und Österreich
Nikol Verlagsgesellschaft mbH Hamburg 1992
- Monasterio de Silos**
Katalog Zaragoza 1990
- MORGAN, NIGEL
Early Gothic Manuscripts I 1190-1250
Harvey Miller, London, 1982.
- MORGAN, NIGEL
Early Gothic Manuscripts II 1250 – 1285
Harvey Miller, London, 1988
- MORIPEN, OVE OG ØDEGAARD, RAGNAR
Løven ved Triangelen gjennom 100 år
Løveapoteket/ Oplandske Bokforlag Hamar 1989
- MOUSTGAARD, POUL H. (RED)
Bag skranken Erindringer fra danske apoteker 1940 –90
Fonden til Bevarelse af Gammelt Dansk Apoteksinventar København 1996
- MÖRGEL, CHRISTOPH
The Museum of the History of Medicine of the University of Zurich
Institute and Museum of the History of Medicine of the University of Zurich 1994

- MYKLEBUST, DAG
«Verditenkning - en arbeidsmåte i bygningsvern»
Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevarings
Årbok 1981 s. 85-106
- MØRK, UNNI og RAGNAR
"Røros apotek. Et primitivt og intimt apotekanlegg av kulturhistorisk betydning"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift, 22. 1991 s. 614-616
- NIELSEN, HENRIK KAARE
Æstetik, kultur & politik
Aarhus Universitetsforlag
Aarhus 1996
- NILSSON, INGEMAR og PETERSON, HANS-INGE
Medicinens idehistoria
SNS Förlag Stockholm 1998
- NOEL. H. S. (ed.)
**The Modern Apothecary
A compendium in four parts**
Eli Lilly and company, Indianapolis Indiana
USA 1941
- NORDHOLM.UNO
Apoteket Svanen i Lund genom seklrena
Berlingska Boktryckeriet, Lund 1971
- NORBERG - SCHULZ, CHRISTIAN
Intentions in Architecture
The M.I.T. press Cambridge, Massachusetts
1965, Tenth printing 1997
- NORBERG - SCHULZ, CHRISTIAN
Intensjoner i arkitekturen
Universitetsforlaget, Oslo 1967
- NORBERG - SCHULZ, CHRISTIAN
**Genus Loci
Towards a phenomenology of architecture**
Rizzoli New York 1980
- NORBERG - SCHULZ, CHRISTIAN
Meaning in Western Architecture
Rizzoli New York 1980
- NORDHAGEN, PER JONAS
The Frescoes of John VII (A.D. 705-707) in S. Maria Antiqua in Rome
Roma 1968
- NORDHAGEN, PER JONAS
"Icons Designed for the Display of Sumptuous Votive Gifts"
Dumbarton Oaks Papers
41, 1987 s.453-460
- NÆSS, KNUT
Legemidlenes historie
Forlaget Sykepleien Oslo 1994
- OVID
- Metamorphoses Books 1-15**
Harvard University Press
Cambridge Mass. reprint 1999
- PAGE, SOPHIE
Astrology in Medieval Manuscripts
The British Library, London 2002
- PAHLOW, M
Das Grosse Buch der Heilpflanzen, Gesund durch die Heilkräfte der Natur
Bechtermünz Verlag,
München 2001
- PANOFKY, ERWIN
Meaning in the Visual Arts
Penguin Books Harmondsworth 1993
- PAPASTAMOS, DEMETRIOS
Asklipios- Epidauros and Their Museum
Apollo Editions Athens 1979
- PATTIE, T.S.
Astrology as Illustrated in the Collections of the British Library and the British Museum
The British Library, London 1980
- PAUSANIAS
Description of Greece bind 1-10
Loeb Classical Library
Harvard University Press
Cambridge Mass. 1995 – 2002
- PETERS, HERMANN
Pictorial History of Ancient Pharmacy with Sketches of Early Medical Practice
G.P. Engelhard & Company
Chicago 1899
- PETERSEN, E. P. F.
**Pharmaceutisk Teknik
En Lærebog.**
Kjøbenhavn, Andr. Fred. Høst & søns forlag
1888
Fotografisk optrykk København 1997
- PETTERSSON, HANS
**Gregor Paulsson
och den konsthistoriska tolkningens problem**
Brutus Östlings Bokförlag Symposion
Stockholm / Stehag 1997
- PEVSNER, NIKOLAUS
A History of Building Types
Bollingen series XXXV. 19 Princeton University
Press London 1976
- Physiologus**
En bok om naturens ting
Översättning av Brita-Stina Nordin-Pettersson
Sällskapet Bokvännerna, Stockholm 1957
- "Planinredning av apotek"
Referat fra diskusjon, innledet av apotekvisitator LeivEyv. Dahl, Apotekvisitator Ragnar Mørk, sekretær Arne Bull og arkitekt Ole Øvergaard."

- Rea Norsk Farmaceutisk Selskaps møte 23.mai 1944,
Meddelelser fra Norsk Farmaceutisk selskap
s.117-156
- PLINY THE ELDER
Natural History vol.1-10
Harvard University Press
Cambridge Mass. London,1944
- POTHMANN, ALFRED
**Cosmas und Damian,
Sie heilen Mensch und Tier**
Institut für kirchengeschichtliche Forschung des
Bistums Essen 1982
- RAWCLIFFE, CAROLE
**Medicine & Society
in Later Medieval England**
Sutton Publishing Phoenix Mill, Stroud,
Gloucestershire 1997
- REFSUM, NINA
*"Merket for god design 1998 til Rikshospitalets
apotek"*
Norges Apotekerforenings Tidsskrift. 1. 1999 s.
29
- REINERTSEN, PAUL
"Ombygging av Svaneapoteket i Ålesund"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift
9.1988.s.214-221
- RETSCHLAG, MAX
**Die Alchimie und ihr großes Meisterwerk der
Stein der Weisen**
Richard Hummel Verlag, Leipzig 1934
[http://www.pas-berlin.de/chemie/ch-
E/alchimie1.html](http://www.pas-berlin.de/chemie/ch-E/alchimie1.html) 20.06.03
- RICHARDSON, ALBERT E.
**Monumental Classic Architecture
in Great Britain and Ireland**
Dover Publications, inc. Mineola, New York
2001
- RIFBJERG, KLAUS
**Min Barndoms Apotek
Festtale på Nordisk Farmacikongres '98 i
København**
Dansk Farmaceutforening, København 1998
- RITZER, GEORGE
McDonaldiseringen af samfundet
Hans Reizels Forlag København1996
- ROSENTHAL, MAX VON
"Apothekennamen"
Pharmazeutische Zeitung 71, 1930 s. 82-83
- ROTH, M. LELAND
**Understanding architecture
its elements, history and meaning**
The Herbert Press,Huntingdon, Cambs. 1994
- RYKWERT, JOSEPH
The First Moderns,
- the Architects of the Eighteenth Century**
The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and
London, England 1980
- RØDLAND, KJARTAN OG TCHUDI- MADSEN,
STEPHAN (red)
**Quantum Satis
Svaneapoteket i Bergen 1595 - 1995**
Eide forlag Bergen 1995
- RAANESS, ARNE
Hokksund Apotek 100 år 1894 – 1994
Eiker Trykkeri & Papirhandel A.s. Hokksund
1994
- SAGINATI, LIANA
Arte Farmaceutica e Pianta Medicinali
Pacini Editore Pisa 1996
- SCARBOROUGH, JOHN ed.
Symposium on Byzantine Medicine
Dumbarton Oaks Papers, 38 Washington
D.C.1984
- SARNITZ, AUGUST red.
Architecture in Vienna
Springer Wien, New York 1998
- SCHEZEN, ROBERTO
**Adolf Loos
Architecture 1903 – 1932**
The Monacelli Press
New York 1996
- SCHIPPERGES, HEINRICH
**Hildegard of Bingen
Healing and the Nature of the Cosmos**
Markus Wiener Publishers, Princeton, NJ 1997
- SCHMITZ, RUDOLF
**Geschichte der Pharmazie 1
Von den Anfängen bis zum Ausgang des
Mittelalters.**
Govi-Verlag Eschborn 1998
- SCHNITLER, CARL W.
Norske Haver i det XVIII og XIX aarhundre
Norsk Folkemuseum, Kristiania MCMXVI
(1916)
- SCHUPBACH, WILLIAM
**The Iconographic Collections of the Wellcome
Institute for the History of Medicine**
London 1989
- SCHWARZ, H. D.
*"Symbolik und Symbole in alten deutschen
Apothekennamen"*
Deutsche Apotheker-Zeitung 40. 1965, s. 1392-
1398
- SEYMOUR, M. C.
Barholomaeus Anglicus and his Encyclopedia
Variorum,
Aldershot Hampshire 1992
- SKARD, EILIV

- Filosofien i Oldtiden,**
Oslo 1966
- SKROBUCHA, HEINZ
Kosmas und Damian
Verlag Aurel Bongers Recklinghausen 1965
- SMITH, M.Q.
"Anagni, An Example of Medieval Typological
Decoration"
Papers of the British School at Rome 1965 s1-
47
- SONMARK, LARS
Apoteket Svanen i Lund
Wallin & Dalholm Boktr. AB,
Lund 1990
- STAFSKI, HEINZ
Aus alten Apotheken
Prestel Verlag München 1956
- STOFFLER, HANS-DIETER
Kräuter aus dem Klostergarten
Wissen und Weisheit mittelalterlicher
Mönche
Jan Thorbecke Verlag GmbH, Stuttgart 2002
- STYLEGAR, FRANS-ARNE
Alle tiders Elefant!
Elefantapoteket i Kristiansand 1651- 2001
Utgiver: Kari Hamre Elefantapoteket
Kristiansand 2001
- SUNMANN, PER
Kongsberg Apotek, Apoteket Mynten 300 år
1690 –1990
M. Vanbergs Trykkeri A.s, Kongsberg 1990
- Svaneapoteket i Oslo 1628 - 1978**
Oskar Andersen MediaFalch
Oslo 1987
- SVEEN,DAG (red)
Om kunst, kunstinstitusjon og kunstforståelse
Pax Forlag A/S, Oslo 1995
- SVERRE, NIC AAGAARD
Et studium av farmasiens historie
Oslo 1982
- SAASTAD, TOR
"Discover på Apoteket Hygiea i Oslo"
Norges apotekerforenings Tidsskrift 1, 1999, s
10-13
- TALBOT ALICE-MARY
"Byzantine Monastic Horticulture: The Textual
Evidence"
Littlewood, A. Maguire, H. Wolschke-Bulmahn,
J. ed.
Byzantine Garden Culture
Dumbarton Oaks Washington D.C. 2002 s. 37-
67
- TALBOT ALICE-MARY
- "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence
of Miracle Accounts"
Dumbarton Oaks Papers, 56.
2002, s.153-170
- TALLIS, NIGEL AND ARNOLD - FOSTER, KATE
Pharmacy history
A Pictorial Record
The Pharmaceutical Press
London 1991
- TELESKO, WERNER
The Wisdom of Nature
The Healing Power and Symbolism of Plants
and Animals in the Middle Ages
Prestel, Munich, London, New York 2001
- THE ABERDEEN BESTARY
<http://www.abdn.ac.uk/bestary/intro.hti>
22.05.03
- THEOPHRASTUS
Enquiry into Plants Vol.1-2
Harvard University Press
Cambridge, Mass. London, 1916
- THEOPHRASTUS
De Causis Planetarum Vol.1-3
Harvard University Press
Cambridge, Mass. London, 1976
- THOMPSON, C.J.S.
Alchemy and Alchemists
Dover Publications, inc. Mineola, New York
2002
- THOMPSON, C.J.S.
"Greco-roman votive offerings for
health in the Wellcome Historical Medical
Museum"
http://www.aisa.it/medicina_nei_secoli/offerte_votive/votive_offering.htm 28.10.03
- THOMPSON, JOHN D. og GOLDIN, GRACE
**The Hospital: A Social and Architectural
History**
Yale University Press 1975
- THORNS, DAVID C.
The Transformation of Cities
Urban Theory and Urban Life
Palgrave Macmillan
New York 2002
- THUNE, BJARNE og THUNE, NINA ALDIN
"Svaneapoteket i Bergen 1595 –1995 Norges
eldste igangværende bedrift"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 7. 1994,
s.200-202
- THUNE, NINA ALDIN
"Farmasihistorie på Fip"
Norges Apotekerforenings Tidsskrift 12. 2000,
s.29
- THUNE, NINA ALDIN
"Apotek i Wien"

- Norges Apotekforenings Tidsskrift 1. 2001,
s.28-30
- THUNE, NINA ALDIN
"The Iconography of the Pharmacy in the past
and at present"
Acta – Congressus Historiae Pharmaciae 2001
Lucerne 19-22 sept. 2001
Veröffentlichungen der Schweizerischen
Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie, 25, 5
s.
<http://www.kunsthistorie.com/artikler.html>
- TOMLINSON, R.A.
Epidaurus
University of Texas Press, Austin 1983
- TORP, HJALMAR
"The Proportions of Hildegard's Microcosmic
Man and their Byzantine Source"
i Myers, Margaret og Pettersson, Tobias red.
Hildegard av Bingen, Från innerlighet till
ytterlighet/ From the inner to the outer
Artos Bokförlag, Malmö 2000,
s. 147-157
- TORUD, YNGVE (red)
Apotekfarmasi gjennom 100 år
Oslo 1981
- TORUD, YNGVE
Vestsiden Apotek Fredrikstad
Jubileumsskrift Fredrikstad 1989
- Tre forslag til Apotekinnredning**
En prisoppgave
Norsk Farmaceutisk Selskap Oslo 1943
- TORVALDSEN, ERIK
"Prosjektering av apotek i NAF-gårdene AS"
Norges Apotekforenings Tidsskrift 8. 1998, s.
11-13
- TORVANGER, ÅSE MOE
Byggeforhold og bolighus i Bergen 1800-1850
Magistergradsavhandling i Kunsthistorie
Universitetet i Bergen våren 1974
- TOYNBEE J.M.C.
Animals in Roman Life and Art
Thames and Hudson
New York 1973
- TRUME, ARNE og FINNBY, MORTEN
"Mosjøen apotek i nye lokaler
40 år siden sist"
Norges Apotekforenings Tidsskrift 16. 1995,
s. 594-598
- TVINNEREIM, HELGA STAVE
Arkitektur i Ålesund 1904 - 1907
**Oppattbygginga av byen etter brannen 23.
januar 1904**
Aalesund Museum Skrift nr. 13 1981
- TYKESSON, TYKE L. og STAAF, BJØRN
MAGNUSSON
- Arkitekterna som formade Malmö**
En Modern stad växer fram 1878 – 1945
Carlsson Bokförlag Stockholm 1996
- TØNNESEN, HANNE HJORT
"Urtehagen på Norsk Folkemuseum i Historisk
Perspektiv"
Norges Apotekforenings Tidsskrift, 9.1985 s.
247-256
- UGOLINI, GRAZIA BISCONTINI
I Vasi da Farmacia, nella collezione Bayer
Bayer Spa Pisa 1997
- URRY, JOHN
The Tourist Gaze
Leisure and travel in contemporary societies
SAGE Publications London, Newbury Park,
New Delhi 1993
- VENTURI, ROBERT
Complexity and contradiction in architecture
The Museum of Modern Art
New York 1992
- VENTURI, ROBERT, SCOTT BROWN, DENISE og
IZENOUR, STEVEN
Learning from Las Vegas
Cambridge, Massachusetts and London, England
1977
Thirteenth printing 1994
- VIKAN, GARY
"Art, Medicine, and Magic in Early
Byzantium"
Dumbarton Oaks Papers 38.1984
s.65-86
- VOLLMER
Wörterbuch der Mythologie
Hoffmann'sche Verlagsbuchhandlung 1874
Fotomechanischer Neudruck
Leipzig 1979
- VORAGINE, JACOBUS DE
The Golden Legend,
Readings on the Saints volume I-II
Translated by Ryan, William Granger
Princeton University Press
Princeton, N.J. 1993
<http://www.fordham.edu/halsall/basis/goldenlegend/index.htm>
- WALTHER, INGO F. og WOLF, NORBERT
**Codices illustres, les plus beaux manuscrits
enluminés du monde 400 à 1600**
Taschen Köln, London, Madrid, New York,
Paris, Tokyo, 2001
- WANNENMACHER, ROLAND
"Die Namen der österreichischen Apotheken"
Österreichische Apotheker-Zeitung 43.Jg Folge
9, 4.März 1989 s 176- 182
- WEBB, MATILDA
**The Churches and Catacombs of Early
Christian Rome**

- Sussex Academic Press
Brighton., Portland 2001
- WERNE, FINN
Arkitekturens ismer
Arkitektur Förlag Stockholm 1997
- WHITFIELD, PETER
Astrology, a History
The British Library, London 2001
- WILLIAMS, ROSALIND H.
**Dream Worlds:
Mass Consumption in Late Nineteenth-
Century France**
University of California Press Berkeley. Los
Angeles. London 1982
- WIRTJES, HANNEKE ed.
The Middle English Physiologus
Oxford University Press 1991
- WITTMANN, ANNELIESE
**Kosmas und Damian
Kultausbreitung und Volksdevotion**
Erich Schmidt Verlag
Berlin 1967
- YOUNG, MICHAEL
- Architectural and building design
an introduction**
Heinemann: London 1986
- ZEKERT, OTTO
Kunst in Medizin und Pharmazie
Heimittelwerke Wien 1955
- ZEKERT, OTTO
Zur Geschichte des Drogenhandels
Heimittelwerke Wien 1960
- ØSTERBERG, DAG
**Handling og Samfunn Sosiologisk teori i
Utvalg**
Pax Forlag a.s. Oslo 1990
- ØSTRUP, PEER A,
”Sankt Cosmas og Sankt Damianus
Archiv for Pharmaci og Chemi 86, nr. 26 1979
s.1128 - 1143

Appendix 1

Rundskriv fra Sosialdepartementet 29 juni 1914, Endret ved rundskriv 24 mai 1938

”Ifølge lov om drift av apotek av 4august 1909 §16 må intet apotek åpnes til drift eller tas i bruk etter å være tilflyttet nye lokaler eller ha skiftet innehaver, forinnan det har vært visitert og godkjent overensstemmende med de forskrifter, som herom utferdiges av departementet, der kan gi alminnelige bestemmelser om apotekenes lokaler, innredning og utstyr.

Enn videre har enhver apoteker ifølge §17 i ovennevnte lov å finne seg i, at hans apotek blir underkastet ettersyn av vedkommende embetslege eller for øyemedet særskilt beskikkede personer.

De nærmere bestemmelser om utførelsen av ettersynet gis i henhold til sistnevnte paragraf av Kongen eller den han dertil bemyndiger. I henhold hertil og til kgl. Res. Av 16 oktober 1911 fastsettes herved overensstemmende med forslag fra medisinaldirektøren følgende bestemmelser om, hva der av vedkommende offentlige lege blir å iakttatt ved ettersyn av apotek:

Om ettersyn av nyopprettede apotek, apotek som har skiftet lokaler, og av apotek, som er overtatt av ny innehaver.

Når den offentlige lege har fått meddelelse fra vedkommende apotekerom, at et nyopprettet apotek eller apotek som har skiftet lokaler, av apotekeren således bragt i stand, at det kan åpnes for publikum, eller om at et apotek er overtatt av en ny innehaver, har den offentlige lege snarest mulig å etterse apoteket, for så vidt det ikke for anledningen blir visitert av noen annen, som dertil av departementet er bemyndiget.

Legen bør ved visitasjonen, hvorunder apotekeren eller i hans forfall en farmasøyt må medfølge, særlig ha sin oppmerksomhet henvendt på følgende:

Apoteket skal være beliggende på det sted, som har vært bestemt av departementet. Se apotekl.§2

Et skilt eller lignende skal tydelig tilkjennegi apoteket som sådant.

Ved den for publikum bestemte inngang skal finnes et lett tilgjengelig ringeapparat.

Apoteket skal inneholde følgende rum, som må være tilstrekkelige store og tillikemed hele sitt utstyr være preget av renslighet og orden:

- *Ekspedisjons- og dispensasjonsrum (offisin).*

Offisinet skal være således beliggende, at publikum med letthet kan finne derinn. Hvis noen trapp må plasseres, skal den være bekvem. Offisinet skal være tørt, lyst, medletthet kunne luftes og oppvarmes. En skranke skal avdele den for publikum tilgjengelige del av offisinet. Der skal være sitteplasser for ventende.

I offisinet skal der – foruten fornødne reoler, skuffer og kar til legemidlenes oppbevaring – finnes rn rummelig, fullstendig utstyrt reseptur og et giftskap (se nedenforstående post 6), dessuten, om mulig vannspring og vask. Der skal forefinnes de til ekspedisjonisjon av resepter nødvendige apparater såsom mortere, pillemaskiner, pulverkapsler, spatler og skjeer i tilstrekkelig antall. Av måle- og veieredskaper²⁹⁰ skal der i det minste være følgende: 1 målestav 0,5 m lang; 3 vekter av forskjellig størrelse til en maksimumsbelastning av henholdsvis 1000g, 50g og 5g; lodder fra 1000g til 0,001g.

- *Material- og urtekammer*

Dette skal tjene til oppbevaring av faste stoffer; det skal være lyst, tørt, lett luftbart og innrettet med de til legemidlenes oppbevaring fornødne reoler og beholdere; dessuten et giftskap, hvis det i material- og urtekammeret oppbevares stoffer der ifølge farmakopéen [og Justisdepartementets rundskr. Av 31 mai 1913] skal anbringes i giftskap.

Hvis særskilt urtekammer finnes skal likeledes dette være lyst, tørt, med letthet kunne luftes og innrettes med de til drogers oppbevaring fornødne reoler og beholdere.

- *Kjeller*

²⁹⁰ Se rundskr. 26juli 1950

Kjelleren skal benyttes til oppbevaring av væsker og sådanne stoffer, som må forvares på et frostfritt sted (f.eks. fosfor). Den bør være kjølig, men frostfri, tørr, luftig og lys. Hvis den ikke har tregulv, skal gulvet være stenlagt, sementert eller asfaltert. Også kjelleren skal være innrettet med de fornødne hyller og i tilfelle giftskap.

- *Laboratorium*

Se lov om brannvesenet 15aug. 1908, §49

Dette skal være lyst, godt ventilert og forsynt med de til utførelsen av farmasøytiske arbeider fornødne innretninger og apparater, navnlig rummelige arbeidsbord, dampapparat med tilbehør, tørreskap, presse, 2 perkulatorer av glass eller stentøy av langstrakt, konisk form eller sylinderform, jerngryte, plasterbrett, kar av forskjellig størrelser til digestion, maserasjon, kolering, filtrering m.v., trakter, tenakler samt om mulig vannspring og vask.

Hvis de nødvendige måle- og veieredskaper ikke er anbragt i materialkammeret, skal de forefinnes her.

- *Støtekammer*

Dette skal være således adskilt fra de øvrige rum, at støvet derfra ikke kan trenge inn i disse. Det skal være lyst og forsynt med arbeidsbord og de fornødne apparater til skjæring, knusing og pulverisering. De i farmakopéen påbudte sikter skal være signert og oppbevart således, at de er beskyttet mot støv.

- *Rum til rensing av glass og lignende*

Dette rum skal være utstyrt med apparater til koking og rensing av glass og lignende.

De rensede glass og lignende skal være oppbevart beskyttet mot smuss.

- *Vaktrum*

Dette bør helst støte umiddelbart opp til offisinet, det skal være lyst, skal kunne oppvarmes med letthet kunne luftes og være tilstrekkelig møblert.

De for apotekbedriften bestemte rum bør så vidt mulig ikke tjene til andre øyemed. Hvis apotekeren driver handel med annet enn apotekvarer, skal hertil hørende gjenstander i ethvert fall være anbragt i egne, dertil bestemte deler av apotekets rum.. ”

21.juni 1963.

I Kap.VII, Lokaler, innredning og utstyr heter det: ”§25. Innehaver av apotekbevilling har plikt til å skaffe apoteket lokaler, innredning og utstyr, som godkjennes av departementet.

Ved overtaking eller oppretting av apotek er innehaveren, når departementet krever det, forpliktet til å leie lokaler som departementet anviser, forutsatt at husleie og øvrige vilkår ikke er urimelige i forhold til vanlige leievilkår for forretningslokaler på stedet.

Departementet kan gi nærmere forskrifter²⁹¹ om apotekenes lokaler, innredning og utstyr. Det kan kreves at leiekontrakter for apoteklokaler skal forelegges departementet for godkjenning.

§26. Ved oppretting, ominnredning, utvidelse eller flytting av apotek skal planer på forhånd forelegges for departementet til godkjenning.

Departementet kan gi pålegg om ominnredning, utvidelse eller flytting av apotek som har trange eller uhensiktsmessige lokaler, og kan pålegge innehaveren innen en fastsatt frist å legge fram nødvendige planer til godkjenning. Etterkommes ikke dette, kan departementet kreve at ominnredningen, utvidelsen eller flyttingen blir gjennomført etter planer som departementet fastsetter.”

²⁹¹ Her er det henvist til det forannevnte rundskriv fra 29.juni 1914 og instruks 30.okt. 1930, og rundskriv 14.des.1963 (Anr.14/63)

Rundskriv a.nr.14/63 fra Sosialdepartementet om ikrafttreddelsen av apotekloven m.v. Jfr.res. 4.okt.1963:

Merknader til enkelte paragrafer:

”§§25-26. De någjeldende bestemmelser om apotekenes lokaler, innredning og utstyr er foreldet, og vil bli tatt opptil revisjon snarest mulig. Inntil videre vil spørsmålet om nye lokaler, modernisering m.v. som hittil bli behandlet særskilt i hver enkelt tilfelle, på grunnlag av apotekinspektørenes innberetninger og de planer som sendes inn til godkjenning. Det er forutsetningen at apoteklokalenes innredning og utstyr til enhver tid fyller de faglige krav som bør stilles.

Ved oppretting, ominnredning, utvidelser eller flytning av apotek skal planer på forhånd forelegges for departementet, jfr. §26, første ledd. Det henstilles til apotekene å søke kontakt med apotekinspektørene så tidlig som mulig under planleggelsen”.

Lovsamlinger med gammel apoteklovgivning

Norsk Apoteklovgivning 1992

Norsk Apoteklovgivning 1998

LOV 2000-06-02 nr 39: Lov om apotek (apotekloven).

§ 1-5. Bruk av kjennetegn

<http://www.lovdata.no/all/tl-20000602-039-001.html#1-5>

Kap. 5. Grunnkrav til apotekvirksomhet

<http://www.lovdata.no/all/tl-20000602-039-005.html>

<http://www.lovdata.no/all/tl-20000602-039-008.html>

Forskrift om apotek (apotekforskriften) – del 1 06.09.2000 (høringsnotat)

Kap VI : Apotekets lokaler

<http://www.lovdata.no/for/sf/hd/td-20010226-0178-006.html>

Lov om apotek (apotekloven).

<http://www.lovdata.no/all/nl-20000602-039.html>

Innst.O.nr.52 (1999-2000)

Innstilling fra sosialkomiteen om lov om apotek (apotekloven)

<http://www.stortinget.no/inno/199900-052-001.html>

Ot.prp nr 29 (1998-99)

Om lov om apotek (apotekloven)

<http://www.dep.no/hd/norsk/publ/otprp/030005-050028/index-dok000-b-n-a.html>

Ot.prp. nr. 61 (2000-2001)

Om lov om endringer i apotekloven og legemiddeloven

<http://www.dep.no/hd/norsk/publ/otprp/030001-050009/index-dok000-b-n-a.html>

nnst.O.nr.93 (2000-2001)

Innstilling fra sosialkomiteen om lov om endringer i apotekloven og legemiddeloven

<http://www.stortinget.no/inno/inno-200001-093.html>

Høringsnotat Lov om apotek

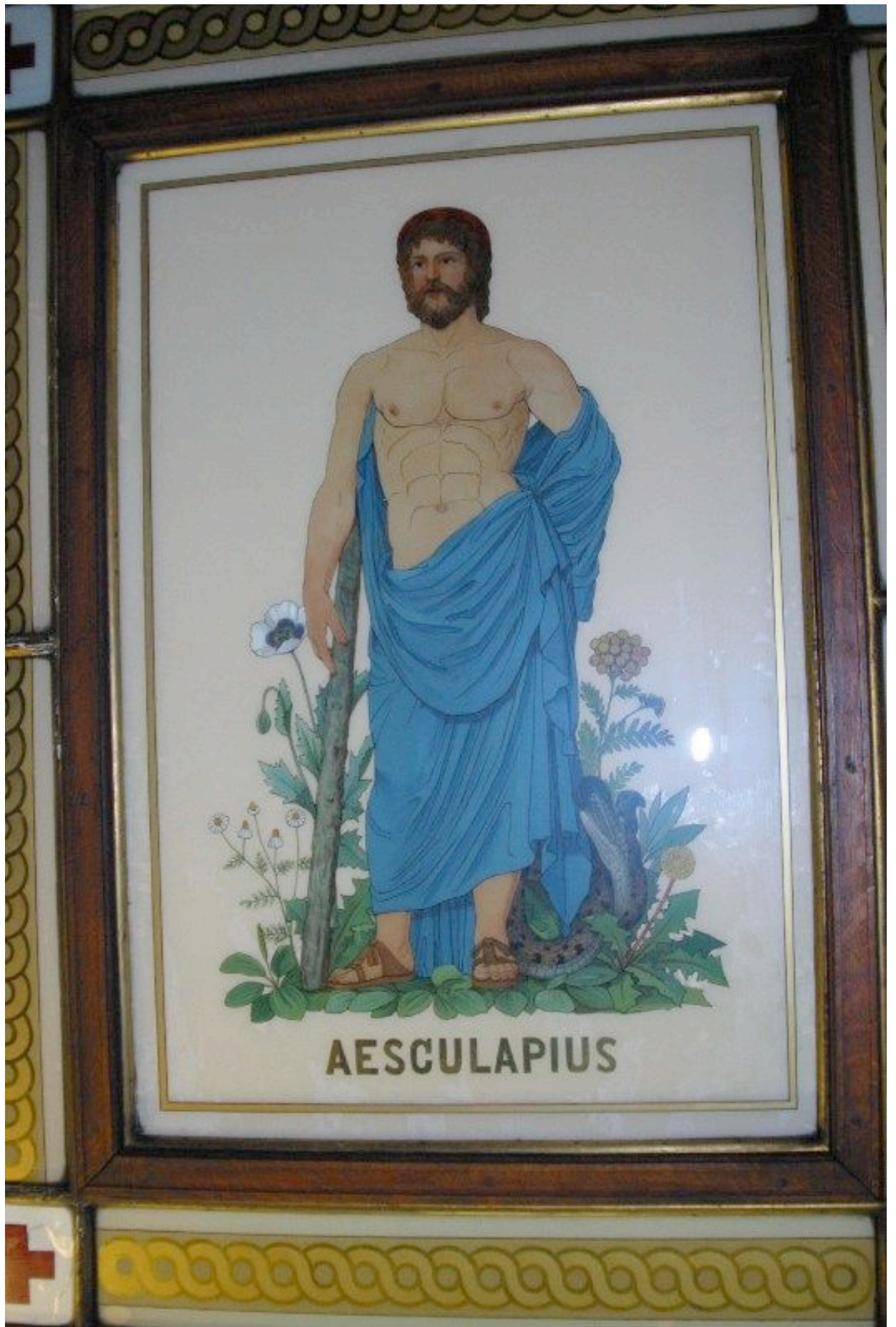
<http://odin.dep.no/hd/norsk/publ/hoeringsnotater/030005-990216/index-dok000-n-n-a.html>

NOU 1997: 6 Rammevilkår for omsetning av legemidler

<http://odin.dep.no/hd/norsk/publ/utredninger/NOU/030005-020015/index-dok000-b-n-a.html>

NOU 1997: 7 Piller, prioritering og politikk

<http://odin.dep.no/hd/norsk/publ/utredninger/NOU/030005-020016/index-dok000-b-n-a.html>

FRA HELLIG HALL TIL SUPERMARKED

FRA HELLIG HALL TIL SUPERMARKED

Bildeliste:

Fra Kampanilen Domkirken i Firenze Foto: Nina Aldin Thune

Elefant fra Elefantapoteket i Bergen Foto: Nina Aldin Thune

Misericord fra Exeter katedralen Foto: Nina Aldin Thune

Reseptkonvolutt fra Svaneapotekt Odense.

Farmacia Pitti i Firenze Foto: Nina Aldin Thune

Asklepios fra Svaneapoteket i Oslo Foto: Nina Aldin Thune

Hygiea fra Svaneapoteket i Oslo Foto: Nina Aldin Thune

Interiør fra Svaneapoteket i Oslo Foto: Nina Aldin Thune

Hippokrates og Galen fra Domkirken i Anagni Foto: Nina Aldin Thune

Cosmas og Damian fra Moldovita klosterkirke i Foto: Nina Aldin Thune

Prekestolen i Mariakirken i Bergen Foto: Nina Aldin Thune

Svaneapoteket i Ålesund Foto: Nina Aldin Thune

Svaneapotekt i Bergen på 1960-tallet Foto Bendte Larsen

Apotek 1 Manglerud Foto: Nina Aldin Thune